

АРХЕОГРАФСКИ
ПРИЛОЗИ

43

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

43

Belgrade 2021

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОГРАФИЈУ

АРХЕОГРАФСКИ
ПРИЛОЗИ
43

Београд, 2021

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Владимир Пишталo, главни и одговорни уредник (Београд)
Проф. др Татјана Суботин-Голубовић, уредник (Београд)
Др Владан Тријић, секретар Одбора (Београд)
Проф. др Аксинија Џурова, инострани члан САНУ (Софија)
Анатолиј Турилов, инострани члан САНУ (Москва)
Радоман Станковић (Београд)
Др Јасмина Недељковић (Београд)
Доц. др Драгана Новаков (Београд)
Др Драган Пурешић (Београд)

EDITORIAL BOARD

VLADIMIR PIŠTALO, editor-in-chief (Belgrade)
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor, editor (Belgrade)
VLADAN TRIJIĆ, Ph.D. secretary of the Board (Belgrade)
AKSINIA DŽUROVA, SASA foreign member (Sofia)
ANATOLY TURILOV, SASA foreign member (Moscow)
RADOMAN STANKOVIĆ (Belgrade)
JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D. (Belgrade)
DRAGANA NOVAKOV, Ph.D. Assistant Professor (Belgrade)
DRAGAN PUREŠIĆ, Ph.D. (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Татјана Суботин-Голубовић
Др Недељко Радосављевић, научни саветник
Др Владан Тријић, археограф саветник
Мр Душица Грбић, библиотекар саветник

REVIEWERS

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Professor
NEDELJKO RADOSAVLJEVIĆ, Ph.D., Principal Research Fellow
VLADAN TRIJIĆ, Ph.D., Archeographer Advisor
DUŠICA GRBIĆ, MA, Library Advisor

Публиковање овог броја *АРХЕОГРАФСКИХ ПРИЛОГА* остварено је уз финансијску помоћ
Министарства културе и информисања Републике Србије

САДРЖАЈ/CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

<i>Таџјана Субоџин-Голубовић</i> АВЕРКИЈЕВ ПАНАГИРИК ПРЕПИСАН У ДОБРУНУ 1615. ГОДИНЕ	11
<i>Tatjana Subotin-Golubović</i> AVERKIJEV'S PANEGYRIC COPIED AT THE DOBRUN MONASTERY IN 1615.....	26
<i>Љиљана И. Пузовић</i> КЊИГЕ ЗА УПИСИВАЊЕ ЦРКВЕНИХ ПРИЛОГА ИЗ БИБЛИОТЕКЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЕПАРХИЈЕ БУДИМСКЕ У СЕНТАНДРЕЈИ	27
<i>Ljiljana I. Puzović</i> BOOKS FOR INSCRIBING DONORS AND DONATIONS FROM THE LIBRARY OF THE SERBIAN ORTHODOX EPARCHY OF BUDA IN SZENTENDRE.....	72
<i>Милена Марџиновић</i> ЗБОРНИК ПИСАМА МИТРОПОЛИТА ДАНИЛА, САВЕ И ВАСИЛИЈА ПЕТРОВИЋА У РУКОПИСУ ИЗ БИБЛИОТЕКЕ ЦЕТИЊСКОГ МАНАСТИРА	81
<i>Milena Martinović</i> COLLECTION OF THE LETTERS OF METROPOLITANS DANILO, SAVA AND VASILJE PETROVIĆ IN A MANUSCRIPT FROM THE LIBRARY OF THE CETINJE MONASTERY.....	91
<i>Љубодраг Обровачки</i> ПОМЕНИК СЕЛА ЂУРАКОВЦА ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 18. ВЕКА	107
<i>Ljubodrag Obrovački</i> POMENIK (BEADROLL) OF THE VILLAGE OF ĐURAKOVAC FROM THE OTHER HALF 18 TH CENTURY.....	114
<i>Владимир Радовановић</i> ПОЧЕЦИ РАДА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА НА ПРИКУПЉАЊУ И ОБРАДИ СТАРОГ СРПСКОГ КЊИЖНОГ НАСЛЕЂА.....	121
<i>Vladimir Radovanović</i> THE BEGINNINGS OF RADOŠLAV GRUJIĆ'S WORK ON THE COLLECTION AND TREATMENT OF EARLY SERBIAN LITERARY HERITAGE	141

а
кѣтце нашею кѣтце и прѣно дѣи
мрѣе . и сѣтѣи **и мѣи** , егѣже
и паметъ сѣкрѣщаемъ . и кѣ
сѣхъ сѣтѣхъ тѣи . и кѣ ты
еи кѣ и сѣи кѣ сѣи .

и тѣкѣ сѣи кѣ сѣи .

оцѣ и сѣи и сѣи .

и и и прѣно и кѣ

кѣи кѣ

кѣи .

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

UDC 930.2:003.072=163.41"1615"
091=163(497.6)"16"
271.222(497.11)-523.6-282.5(497.6)"16"
Оригиналан научни рад

АВЕРКИЈЕВ ПАНАГИРИК ПРЕПИСАН У ДОБРУНУ 1615. ГОДИНЕ

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

По обнови рада Пећке патријаршије (1557) у манастиру Добруну је преписано више рукописа. Посебну пажњу привлачи *Панагирик* који је 1615. године у манастиру преписао познати и веома продуктивни писар Аверкије. Рукопис се данас чува у Музеју СПЦ у Београду (бр. 54). У раду је представљен садржај рукописа, као и његов однос према рукописима истог типа које је Аверкије преписивао касније, по доласку на Свету Гору.

Кључне речи: Аверкије, манастир Добрун, Света Гора, Хиландар, *Панагирик*, Јован Златоуст

С обновом Пећке патријаршије (1557) започела је и обнова духовног живота српског народа. То је време када се не само обнављају стари манастири, већ се оснивају и нови. Упоредо с градитељском обновом, и старе традиције преписивања рукописа у манастирима се обнављају, те тако започиње с радом читав низ скрипторија. Преписивање књига, у првом реду рукописа богослужбене намене, представљало је важан сегмент у временима обнове рада српске Патријаршије. Тако су се обнављали и попуњавали уништени или растурени фондови манастирских библиотека и парохијских цркава. Бројни манастири, основани по обнови рада Патријаршије, старали су се да прикупе богослужбене књиге без којих се није могло одвијати богослужење, те су тако почеле да се формирају и нове библиотеке. Временом су се ове збирке попуњавале и рукописима другачијег састава – зборницима различитог састава, средњовековним романима и повестима (*Александрида*, *Варлаам и Јоасаф*), зборницима правног карактера, патерицима, преписима неког од *Шесћоднева*. Тежња да се у манастирској библиотеци нађу и књиге које немају искључиво богослужбену намену показује да су се у монашкој средини обновила интересовања и за теме које излазе

* Татјана Суботин-Голубовић, Филозофски факултет, Београд, tsubotin@f.bg.ac.rs

из поменутих уских оквира. Уз обнављање активности скрипторија у старим манастирима, који су били основани у време пре турских освајања, с радом је започео и читав низ нових скрипторија, што говори о томе да је стара традиција преписивања књига, мада у знатно смањеном обиму, успела да се одржи до тренутка обнове Патријаршије.¹

Један од активних скрипторија тога времена налазио се, судећи према оскудним сачуваним подацима, и при манастиру Добруну (Крушеву), недалеко од Вишеграда. Манастир Крушево је, заједно са својом женом Болеславом и синовима Петром и Стефаном, основао жупан Прибил 1343. године.² Уз Прибила се помиње и протовестијар Стан, Прибилов таст.³ Ктитори Крушева припадају оном кругу властеле краља, потом цара, Душана, који се угледао на задужбинарске подухвате локалне византијске властеле с којима су се упознали по Душановом освајању Епира и Тракије. Киторски натпис у коме су поменута имена оснивача, као и тачна година оснивања, објављен је 1885. године.⁴ Имена ктитора и других приложника била су забележена и у *Крушевском њоменику* који је припадао старој збирци рукописа Народне библиотеке у Београду (рукопис бр. 226).⁵ У трећој и четвртој деценији XV века цео овај крај је, заједно с манастиром, припадао босанском војводи Радославу Павловићу, чије се седиште налазило у оближњем граду Добруну, по коме је Крушево већ прилично рано добило и своје друго име – Добрун.⁶ Манастир се налазио на путу који је из Приморја водио у Цариград, те се више пута помиње у белешкама западних путника који су у XVI веку прошли поред њега.⁷ Током прве половине XVI века манастир је посетило више западних путника, а из њихових белешки може се закључити да је био у добром стању. Тако је Курипешић 1530. године забележио да је у њему живело осам монаха, али

¹ Суботин-Голубовић 1999.

² Црква је посвећена Благовештењу.

³ Ђорђевић 1994, 143–145.

⁴ Ковачевић 1885; Ђорђевић 1994, 143.

⁵ Новаковић 1875, 17–19; Стојановић 1982, 386, опис бр. 31. Новаковић је претпоставио, на основу почетка поменика у коме се помињу свети ктитори Светог Благовештења (званог Крушево), као и на основу поменика „господе српске“, да је овај рукопис или настао или био преписан са старијег предлошка крајем XV века.

⁶ Кашанин 1928, Војводом Радославом Павловићем и историјом земаља које су се налазиле под његовом влашћу посвећен је зборник радова са научног скупа (*Земље Павловића* 2003).

⁷ Matković 1878.

две године касније (1532) аустријски посланици Ногароло и Рамберт затекли су у Добруну свега два калуђера.⁸

Узимајући у обзир време оснивања манастира, не треба сумњати да су се угледни ктитори постарали да обезбеде и неопходне црквене утвари као и књиге потребне за несметано одвијање богослужења. Нема сумње ни да су о манастиру и његовим потребама касније водили рачуна и Павловићи. Нажалост, најстарији подаци који потврђују да је манастир поседовао књиге, као и да се у њему одвијала преписивачка активност, потичу тек из времена обнове рада Патријаршије. Тако је 1558. године игуман Максим преписао једно јеванђеље које се данас чува у Цетињском манастиру (Цетиње 9).⁹ Љубомир Стојановић је објавио запис из кога се види да је нека Слава слепица откупила један минеј из села Врточа за Добрунску цркву (XVI/XVII век).¹⁰ Но, за нас је посебно интересантан рукопис који је за Добрун 1615. године исписао Аверкије, при игуману Авакуму и митрополиту босанском Теодору.¹¹ Овај рукопис данас се чува у Музеју СПЦ у Београду (бр. 54)¹², а доспео је у њега после Другог светског рата заједно са збирком рукописа манастира Беочин. Запис на л. I, настао почетком XVIII века, помаже да се расветли пут којим је овај рукопис доспео у Беочин. Он гласи: *Сеє ѿцологїа доброн'скаа ѿстави се оу рачн и рач'часкѡ ѡднесе и ресло када се донесе наша да се сїа дас(тъ) . и ѡднесе игуменъ мелен'тїе маргарит и ѡднесе єѡфимїе поученїе єѡганско ѡт[ъ] сего теп'тера ѡднесоше.*¹³ Произилази да је рукопис из Добруна прво био пренет у манастир Рачу на Дрини, а затим је доспео у Беочин; из самог записа не може се са сигурношћу закључити када се то тачно догодило.¹⁴ На последњем листу овог рукописа Аверкије је оставио два записа. Први запис има облик кратке песме у којој

⁸ Matković 1878, 179, 200.

⁹ Момировић, Васиљев 1991, 67–68.

¹⁰ ССЗН VI, 9477.

¹¹ О добрунским рукописима: Суботин-Голубовић 1999, 128.

¹² Мошин 1955, 221.

¹³ Интересантно је да је у овом запису рукопис назван *Маријарий*, што је, иначе, назив за зборнике који претежно садрже слова и саставе Јована Златоустог.

¹⁴ Рача је запустела 1688. године, а њени монаси су избегли у Угарску 1690. године: Зиројевић 1984, 174–175. Патријарх Арсеније дао је (1697) дозволу монасима из Раче који нису имали стално место боравка да се населе у запустелом манастиру Беочину: Руварац 1924, 4, те је, највероватније, и *Добрунски панагирик* тако доспео у беочинску збирку.

почетна слова сваког стиха дају акростих у коме је сачувано Аверкијево име. Мада је запис већ више пута био објављен, поновићемо га и овде:¹⁵

Алкоѡу н жеждѡ х(рист)а ради любн .
 Бѣси пакѡ призывающн ц(а)ра ѡтѣцають полатѡ .
 Ёанко бо пакостѡ тѣлѡ творѣшн, толнко бл(а)г(а)д(ѣ)тѡ д(оу)шн зѣждѣшн .
 Размышлѡан же по все часы честѡа сѣгрѣшенѣа своѡа .
 Кроутѡкъ оубѡ боудн кѡ вѡсакоуѡ чловѣкоу .
 Идоушоу ти вѡ с(вѣ)тын храмѡ . подмысли еда к(о)го разгнѣв'ль еси .
 Ёп(н)с(ко)пѡм(ѣ) прѣкланѡан главѡ свою . н прѣпади кѡ ногама нх[ѣ] и(о)ли да дас(тѣ)
 [т]и бл(аго)с(ло)венѣе .
 У другом запису, Аверкије даје више података о исписивању рукописа:
 Ђше хоштеши оубѣд(ѣ)ти идѣ пис(а)вшаго сѣю кнѣгѡ . сѡ зри на стих(ѣ) вѣше лежѣши .
 Не вѡзѣтѡ на ню ни зл(а)та ни сребра . нѡ вѡдаст ѡн б(о)городн)ци добрѡн'стѣи . н кто ѡ
 ѡт[ѣ]нниѣт ѣсѡ нѣю н (...).

Аверкије је добро познат писар из прве половине XVII века. Оскудни подаци о његовом животу могу се извући из појединих записа остављених у рукописима које је исписао. Записи у рукописима који се данас чувају у Хиландару казују да је Аверкије радио у Карејској испосници, где је по заповести игумана кир Илариона преписао више књига. Тако је у хиландарском рукопису бр. 442 о себи записао да је монах „од земље херцега”.¹⁶ На основу овог податка не може се закључити у ком је од неколико важних херцеговачких манастира тога времена он могао примити постриг, као ни да ли је уопште примио постриг у неком од ових манастира, или негде другде. Можда је само родом био из Херцеговине. Аверкије се, пошав из Добруна у коме је по први пут посведочена његова преписивачка активност, полако кретао према истоку. Тако је већ следеће, 1616. године, у манастиру Никољу у Овчарско-кабларској клисури преписао један триод. И овде је Аверкије оставио своје име у акростиху.¹⁷ *Псалтиир с ѡоследовањем* преписао је 1618. године, а овај се рукопис данас чува у Руској националној

¹⁵ ССЗН I, бр. записа 1018; Синдик 1995, 386 (са старијом литературом).

¹⁶ Богдановић 1978, 170.

¹⁷ Рукопис је припадао старој збирци Народне библиотеке у Београду (бр. 1349), уништен је у бомбардовању 1941. године. Запис са Аверкијевим именом објављен је у ССЗН I, 1035.

библиотеци у Санкт Петербургу (Q п. I 90).¹⁸ Једини сачувани препис *Сшуденичкої шийика са Савиним житијем свейої Симеона* Аверкије је преписао 1619. године у Студеници. Рукопис се данас чува у Народном музеју у Прагу.¹⁹ Од 1621. године Аверкије ради на Светој Гори, у Карејској испосници. Рукописи које је преписао за време свог боравка на Атосу чувају се данас у Хиландару.²⁰ Аверкије је 1626. године преписао и један зборник типа *Златиоусѣи*, који се данас чува у Епархијској библиотеци у Араду.²¹

У овом тренутку се у литератури помиње шеснаест рукописа које је Аверкије исписао у периоду од 1615. до 1633. године, када је преписао и свој последњи нама данас познат – роман *Варлаам и Јоасаф*. Рукопис је припадао манастиру Житомислићу, а уништен је 1942. године када је манастир био спаљен.²² Први, и до сада једини, целовити осврт на Аверкијеву преписивачку активност дала је Надежда Синдик у свом прегледу његовог рада. Она је том приликом прикупила све расположиве податке из рукописа у којима се он потписао, а методом атрибуције успела је да идентификује још неколико рукописа које је свакако он исписао.²³ Уз то, сабравши податке које је о својој преписивачкој активности оставио Аверкије, дошла је до закључка да је он преписао далеко више рукописа него што ми данас знамо. Сам Аверкије оставио је у хиландарском рукопису бр. 444 из 1626. године запис у коме је навео да је исписао 355 тетрада у панагирицима и 107 тетрада у пролозима. Из садржаја овог записа може се закључити да Аверкије ту говори само о рукописима које је до тог тренутка исписао радећи у Кареји.²⁴

Добрунски рукопис налази се на почетку дугог низа Аверкијевих рукописа. Рукопис има I + 394 листа, димензије листова су

¹⁸ Синдик 1988, 199.

¹⁹ Опис рукописа: Шпадијер, Тријић et al. 2015, 85–89.

²⁰ То су рукописи бр. 439 (1623), 440 (1624), 441 (1624), 442 (1625), 443 (1626), 444 (1626), 410 (1632). Опис рукописа: Богдановић 1978, 160, 168–172.

²¹ То је рукопис бр. 9 у Библиотеци Епархије арадске: Богдановић 1975.

²² Синдик 1995, 391.

²³ Ту, међутим, треба имати извесну дозу опреза, пошто се међу рукописима које је Синдик подбројала као Аверкијеве налазе и два за које у Каталогу хиландарских рукописа стоји да их је преписао монах Сава, такође у Карејској келији; то су рукописи бр. 436–438. Упор.: Богдановић 1978, 167–168.

²⁴ Запис је у целости објављен: Богдановић 1978, 171–172.

310 × 210 mm; димензије текста на листу износе 21,5 × 13,5 mm, са 32 реда на страни. Целокупан изглед рукописа, као и његове коди-колошке и палеографске одлике, показују да је Аверкије, у тренутку када га је исписивао, био већ у потпуности формиран, зрео и искусан преписивач. Стога, овај рукопис није могао бити и први који је Аверкије исписао. Цео текст исписан је полууставним писмом, ресавским правописом. На основу анализе садржаја Аверкијевих познијих рукописа преписаних у Хиландару, као и на основу записа које је у њима оставио, могло би се претпоставити да се он, на изванредан начин, специјализовао за одређену врсту садржаја. Од укупног броја познатих рукописа који се на основу записа или атрибуције приписују Аверкију, чак девет су по садржају – панагирици. Панагирик је зборник који садржи беседе и слова за веће празнике у години, уређен по календарском редоследу. У његов састав могу ући и житија светих. Књига оваквог састава назива се још и *хомилијар* или *ѿржасѿвеник*.²⁵ Зборници овог типа већ су се веома рано формирали, а њихов настанак везује се за Цариград и богослужење какво се у њему практиковало по завршетку иконокластичких сукоба. Сам термин *ѿанаѿирик* је у прво време означавао свечано или похвално слово, састављено у складу с реторским правилима, те се временом проширио и на зборнике који садрже такве текстове. У Цариграду је постао обичај да се после недељне или празничне литургије одржи свечана проповед, те је она сматрана неком врстом продужетка евхаристије, нешто налик *словесној жрѿви* која се приноси у част празника.²⁶ Како се у Византији, темељећи се на основама античке реторике, неговала и развијала књижевност проповедничког карактера, словенски преводиоци су већ у раној етапи своје преводачке активности имали на располагању велики корпус текстова међу којима су могли бирати оно што су сматрали погодним за потребе ширења нове вере.

Аверкијев ѿанаѿирик преписан у Добруну садржи текстове за прва четири месеца (септембар – децембар), и то само за одређене дане у оквиру поменутих месеци, те би се могао назвати *скраћеним ѿанаѿириком*. Узев у обзир поменути чињеницу, нема сумње да је овај рукопис само први део комплета од три рукописа за целу годину, те

²⁵ Трифуновић 2000, 232–234.

²⁶ Иванова 2003, 361.

да недостају још два тома за преосталих осам месеци (јануар – април, мај – август).

Рукопис бр. 54 Музеја СПЦ садржи следеће одабране текстове:²⁷

сейшембар:

1. - Слово Јована Златоустог на почетак индикта (л.1): *Инс. Чюднаа православныхъ тръжьства свѣтлѣи м(оу)ч(е)ничьскыє пѣмѣти (...).* [BHBS 178, I.1a]

6. - Чудо светог арханђела Михаила у Хонама (л.2): *Инс. Начело исцѣленїа даровкъ даннымъ б(ого)мъ . бл(а)г(о)д(ѣ)тїю и дръзновенїемъ миханла архїстратига (...).* [BHBS 187, I.3a]

8. - Повест Јакова, архиепископа јерусалимског, на рођење Богородице (л. 7): *Инс. Бъ повѣстѣхъ дванадесетыхъ плѣмєнь ї(зр)аилєвѣхъ пишеть . бѣ ивоакмъ богатъ зѣло (...).* [BHBS 193, I.3д]

- Слово Андрије Критског (л. 14): *Инс. Їще мѣрима ис(тъ) зємля пєдїю, и врьбїю описоуетъ се море (...).* [BHBS 190, I.1a]

- Јована, презвитера Евије, Слово на рођење Богородице, и о Јоакиму и Ани (л. 20б): *Инс. Кєлнкын ап(о)с(то)мъ . нже б(о)ж(ь)ствьныхъ тиннь сказатељ иже сп(а)сєнїа нашего искоуєное наоучаетъ (...).* [BHBS 190, I.2]

14. - Слово Јована Златоустог на подизање Часног Крста (л. 29 б): *Что рекоу или что въ(зглаго)лю . что васъ нарекхъ овце или пастыре (...).* [BHBS 213, I.14a]

- Слово Андрије Јерусалимског на Крстовдан (л.33б): *Инс. Възлюбленїи . подвигнѣмъ д(ь)н(ь)сь ѿкоже цѣвницѣ оустны . въспрїимѣмъ ѱалтырь и гоуслы (...).* [BHBS 203, 1]

- Слово Андрије Јерусалимског на Крстовдан (друго слово) (л.36б): *Инс. Кр(ь)ста тръжьство творимъ . и цр(ь)ковъное ѡс(ве)щаетъ се испльнєнїє (...).* [BHBS 207, 7a]

- Пандолеја, презвитера обитељи Византијске, Слово на Крстовдан (л.41б): *Инс. Паки въздвижаетъ се кр(ь)сть, паки тварь рад(о)уетъ се . паки въздвижаетъ се кр(ь)сть (...).* [BHBS 209, 9б]

- Василија, епископа Селеукије Исавријске, Слово на Крстовдан (л. 43): *Инс. Бъсако оубо нже ѡт[ъ] горъшаго на лоуцьшее прѣложєнїє (...).* [BHBS 205, 4]

²⁷ Текстови су идентификовани уз помоћ приручника у коме су систематизовани они текстови који се сврставају у хагиографске наративе и дела реторског карактера, а срећу се у јужнословенским рукописима – *Bibliotheca hagiographica balcanoslavica*, скраћено – BHBS.

- Александра Мниха Слово повесно о обретењу Часног Крста (л. 46 б): Инс. Повелѣніе вашего ѿт[ъ]чѣскаго прѣпод(о)бствѣа прїемъ зѣло изоумих се (...). [ВНБС 210, 10а]

20. - Житије и мученије Св. Јевстатија и жене његове Теопистије и деце Агапија и Теопистије (л. 66): Инс. Бѣ д(ь)ни ц(а)р(ь)ства трїанова . ндо-слоуженїю дръжнмъ . поставленъ быс(ть) ѿт[ъ] ц(а)ра стратилать, именемъ плакыд[а] (...). [ВНБС 217, 1а]

23. - Светог Јована Златоустог Слово на зачеће Јована Претече (л. 75 б): Бѣзлюбленїи прїидѣ прочее бл(а)гын д(ь)нь праздника и въсенародно радованїе (...). [ВНБС 220, 1а]

26. - Мученије Светог Григорија Велике Јерменије и Рипсимије, Гајане и других, пострадалих у Јерменији (л. 81): Инс. Царствующъ дївоклан-тїанъ ридомъ . тирїдатъ ж(е) въ арменѣх(ь) . повѣдано быс(ть) тирїдатоу іако въ полатѣ его кс(ть) нѣкто, именемъ григорїе (...). [ВНБС 230, 1а]

окѣодар:

6. - Јована Златоустог Беседа о Светом апостолу Томи и против аријана (л. 107): Инс. Закономъ оубо цр(ь)ковнымъ покараемъ . касаю се іакоже кс(ть) мошно (...). [ВНБС 240, 4]

18. - Памет Светог апостола Луке (л. 109б): Инс. Лоука великын еѡ(а-г)г(е)лїсть . быс(ть) ѿт[ъ] антїохїе сїрїнскыє великыє . врачъ хытростїю (...). [ВНБС 178, I.1а]

- Успење св. апостола Луке (л. 117): Инс. Яще правѣднаго паметъ съ похвалами . съвршати б(о)ж(ь)ствнын (...). [ВНБС 252, 2]

- Похвала св. Луки (121б): Инс. Яп(о)с(то)льское тръжъство въсіа д(ь)н(ь)сь . лоуке б(о)ж(ь)ств(ь)ныє блистающїи (...). [ВНБС 251–252, 1]

- Житије преподобног Илариона Мегленског од Јевтимија Трновског (л. 149 б): Инс. Сладка оубо настоещїа жизнь . нѣ бесѣмрътїе въсакое сладости сладанше (...). [ВНБС 260, II.1]

22. - Мученије седам отрока у Ефесу (л.164б): Инс. Ёгда въц(ар)и се декїе ц(а)рь и прїнде въ ефесь ѿт[ъ] картагонскаго града (...). [ВНБС 261, I.1а]

26. - Мученије Светог Димитрија (л. 173): Инс. Маѣимїанъ нже и ер-квалїе покорнъ готѣи . и савромати ридланом(ь) сыш(ь)дѣ въ солънскы градь (...). [ВНБС 268–269, 4а]

новембар:

8. - Јована Златоустог Беседа о серафимима (л.176б):²⁸ Inc. ѿгда нѣкогда таже ѿ оѣн прѣплавахомъ(ь) пѣчинѣ (...). [ВНБС 289, 12]

- Слово похвално бесплотним силама од Климента епископа (охридског) (181б): Inc. Наста праздниколюбци прѣсвѣтлоє трѣжъ(ь)ство (...). [ВНБС 287, 7]

- Повест о чуду архистратига Михаила у обитељи Дохијар на Светој Гори (л.184б): Inc. Бъ ц(а)р(ь)ство никѣфора вотаѣтата . пр(ѣ)п(о)д(о)бны нѣкы иннокъ (...).²⁹ [ВНБС 189, II 1]

21. - Слово Теофилакта Охридског на Ваведење (л.190): Inc. Памѣть оубо праведнаго съ похвалою бываемаа . множицею обличн похваляющаго (...). [ВНБС 310, 5]

- Слово Тарасија, архиепископа цариградског, на Ваведење (л.195): Inc. свѣтло и свѣтоносно настоееще трѣжъство (...). [ВНБС 313, 8a]

- Германа Цариградског Слово на Ваведење (201б): Inc. Веселѣа оубо въсѣб(о)ж(ь)ствнає трѣжъ(ь)ство въсѣгда твореще (...). [ВНБС 307–308, 1a]

- Германа Цариградског Слово на Ваведење (друго слово) (л. 207б): Inc. Се пакы дрѣгоє трѣжъство . и свѣтло празднъство г(о)с(по)д(а)нѣ м(а)тере (...). [ВНБС 314, 9a]

- Епифанија, јеромонаха обитељи Калистратове, О васпитању Богородице (л. 211): Inc. ѿ въ истинѣ истиннѣи в(о)городици и пр(и)сно д(ѣ)вѣи мариѣ мнози поклѣдаше (...). [ВНБС 178, I.1a]

28. - Житије Светог Стефана Новог, пострадалог од иконобораца (л.223): Inc. Б(о)ж(ь)ствнаа нѣкаа вещь добродѣтель и многымъ(ь) дос(то)нна похваламъ (...).³⁰ [ВНБС 327, 1]

децембар:

5. - Житије Светог Саве Освећеног (скраћена редакција Житија које је саставио Кирил Скитополски) (л. 261б): Inc. бы оубо н(е)б(е)снаго гражданинъ сава ѿт(ь)чъство имѣаше кап(и)падокѣнскога мѣста (...). [ВНБС 337, 1]

6. - Житије и повест о Светом Николи Мирликијском (л. 270):³¹ Inc. Моудра нѣкаа вещь . живописць роука (...). [ВНБС 345–346, 8a]

²⁸ Ово је шеста беседа у зборнику *Слова Јована Златоустого*, познатом под називом *Маријинъ*.

²⁹ Према ВНБС ово слово је увек исписано под 6. септембром, када се прославља чудо арханђела Михаила у Хонама.

³⁰ Аутор овог житија је Симеон Метафраст.

³¹ Аутор је Симеон Метафраст.

- Андреја Критског Похвално слово Светом Николи (л. 286б): Инс. Чл(овѣ)ѣ б(о)жїи и вѣрїи рабѣ . и стронтељу тинньствѣ (...). [ВНБС 349, 15]

- Повест о погребенију светог Николе (л. 291б): Инс. Бл(аго)с(ло)вень кси г(оспод)и їв(соусе) х(рист)е б(о)ж(е) нашѣ . нже дивнаа и невид(н)ма дѣла творен (...). [ВНБС 339, 2]

13. - Мученије светих мученика Јевстратија, Авксентија, Јевгенија, Мардарија и Ореста (л. 297): Инс. Цар'ствующѣ дїоклнтїановѣ и мазимїанѣ . вѣса грѣхьскаа властѣ (...). [ВНБС 358, 1]

У Недељу пред Рођењем Христовим, Светих Праотаца, Слово Јована Златоустог о Јудејцима који говоре (л. 314): Инс. Хощѣ пакы начети о рождьствѣ с(ы)на б(о)жїа засвѣд(ѣ)телс'твѣе же юудеомѣ (...). [ВНБС 378–379, 5]

17. - Кирила Александријског Слово на скончање света три отрока и пророка Данила (л. 327): Инс. Ына вѣдменѣ настонтѣ възлюбленїи м(оу)ч(е)никѣ бл(а)гѣхѣ приносе паметь (...). [ВНБС 363, 2]

24. - Атанасија Александријског Слово на речи Јеванђеља „изиде повеленије от ћесара Августа” (л. 330б): Инс. Іѣкоже златотворнѣю землю рѣднѣх принастѣшен се дѣлателе (...). [ВНБС 379, 6]

25. - Слово Јована Златоустог о натпису Кириновом „ндеше кѣждо кѣ свои градѣ . и о . еже кѣзиде же їосифѣ хотѣ гааилѣе ѿ града назарефа . кѣ градѣ д(а)в(н)довѣ” (л.339): Инс. Іеже дрекле патїарсы оубо болѣхоу прор(о)ци же прѣдгла(гола)хѣ (...). [ВНБС 395, 24]

- Златоустог Слово на „пошто се родио Исус у Витлејему Јудејском” (л. 348): Инс. Праздникѣ оубо гл(аго)лѣет се настоѣиїи б(о)гозавлѣнїе трѣвет же троубѣ с(ве)щенных(ы) (...). [ВНБС 388, 14]

- Јована Златоустог Слово на Рођење Христово (л. 352): Инс. Тинн'ство странно и прѣславно виждѣ пастырїе оглашаютѣ ми оуши (...). [ВНБС 390, 18]

- Јована Дамаскина Слово на Рођење Христово (л. 357): Инс. Ынїегда вѣсна прїидетѣ кси тѣлесныи съставы (...). [ВНБС 381, 2]

- Слово Василија Великог на исти празник (л. 366): Инс. Х(ри)с(то)во рождьство, сконс'тъкное оубо прѣвое и особное его б(о)ж(ы)ства (...). [ВНБС 391, 19а]

- Григорија Ниског Слово на рођење Христово (л. 371б): Инс. Д(ы)н(ы)сь Х(ри)с(тъ) и бл(а)д(ы)ка чл(овѣ)колюбное рождьство възпрїетѣ (...). [ВНБС 383, 5а]

- Атанасија Александријског Слово на рођење Христово (л. 374б): Инс. Начело радости и веселїа д(оу)ховнаго (...). [ВНБС 385, 8]

- Прокла, архиепископа константинопольског (л.377): Инс. Сл(о)во рече(н)но прѣд(е)дѣшѣ тогда несторїѣ, о рожд(ы)ствѣ г(оспод)а н(а)шег(о) і(с)ѣс(ы) х(рист)а (...). [ВНБС 381, 3а]

- Григорија Неокесаријског Слово похвално на Рођење Христово (л. 380): *Ис. Рад(о)уиѣ се ѿ г(оспод)и вѣсгда . съ павлом бо ликуѣвѣю (...).* [ВНБС 389, 17]

- Прокла Цариградског (л. 386): *Ис. Чюв'ства оубо сл(ь)ице ѿт[ь] земли вѣсѣае (...).* [ВНБС 402, 4а]

29. - Јована Златоустог Слово о Ироду и о деци (л. 389б): *Ис. Хотѣх(ь) оубо пр(и)сно и вѣсгда д(оу)х(о)вное каѣ повѣдати слово . покараемъ павломъ г(лаго)лющѣ (...).* [ВНБС 404, 1б]

- Јована Златоустог Слово о младенцима (друго слово), на јеванђеоски стих шѣд(ь)ше и испытанте извѣстно ѿ отрочеты и с(вѣ)тых(ь) м(л)а(д)е(н)цех(ь). (л.292): *Ис. ꙗкоже сл(ь)ишныи съ кръгъ (...).* [ВНБС 405–406, 1га].

Садржај овог Аверкијевог најстаријег панагирика који је до нас дошао треба посматрати у контексту његових познијих рукописа истог типа које је преписивао у Хиландару. У рукопису ХИЛ 442 (панагирик за децембар) Аверкије је оставио запис у коме је описао начин свога рада приликом састављања ових зборника: „... и о семъ вѣднѣ ꙗко кѣждо тѣ новы панагерики събрах ѿт седмъ или ѿсьмъ книгъ старих ...”.³² Тај запис показује да Аверкије није само механички преписивао рукописе, већ је из више извора бирао текстове које је уносио у своје зборнике. Стога се сваки од његових панагирика може посматрати као резултат критичког процењивања и, можда чак, личног избора. Панагирик као књига чији састав и обим није ничим ограничен отварао је могућност преписивачима да, на један посебан начин, оставе и свој ауторски печат приликом избора текстова које ће укључити у рукописе које преписују. Поменута Аверкијева белешка открива још један важан податак о постојању бројних старих рукописа који су му били на располагању током рада. Углед Карејског скрипторија потицао је још из времена Светога Саве који је, састављајући посебан *Тийик* за Карејску келију, као најважнији задатак монасима поставио обавезу да током свог боравка у њој – преписују књиге. Карејска келија је вероватно поседовала и своју библиотеку, али је могла и позајмљивати рукописе не само из самог Хиландара, него и из других словенских и грчких светогорских манастира.

Умесно је запитати се да ли је Аверкије приликом састављања панагирика намењеног Добруну имао на располагању већи број

³² Богдановић 1978, 170.

рукописа из којих је могао бирати текстове за њега, или је само направио избор из неког панагирика пуног састава за сваки од месеци који су заступљени у МСПЦ 54. Добрунски панагирик за поједине дане има мањи број текстова него одговарајући хиландарски панагирици. То је и разумљиво када се има у виду чињеница да је у питању скраћени панагирик, као и да је Хиландар поседовао велику библиотеку, чији је састав и обим пружао веће могућности приликом одабира текстова и редакторског рада какав је Аверкије несумњиво практиковао. За потребе свога посла, Аверкије је могао позајмљивати и рукописе из других словенских светогорских манастира. Исто тако, у састав хиландарских рукописа ушли су поједини састави које тешко да је Аверкије могао наћи у Херцеговини. Један од таквих текстова је *Слово Григорија Паламе на Ваведене* (21. новембра). Преписи Паламиних састава су малобројни у српскословенској традицији и већином су ограничени на рукописе светогорске провенијенције. Важно је приметити и да су се у добрунском панагирику нашли и текстови Климента Охридског као и трновског патријарха Јевтимија (*Жиџије Илариона Меїленској*). Присуство Климентових текстова, који припадају најстаријем слоју оригиналне словенске књижевности настале у оквирима Првог бугарског царства, још су једна потврда о улози српског рукописног наслеђа у очувању оригиналних дела насталих у најстаријем периоду самосталног књижевног стварања код Јужних Словена. С друге стране, ово показује да су Климентови састави током више векова били присутни у српској средини, чак и у познијим временима, када су већ у значајној мери били потиснути из употребе и замењени текстовима ранохришћанских и византијских аутора. Присуство Јефтимјевог *Жиџије Илариона Меїленској* у српским рукописима није посебно истраживано, али се на основу података садржаних у различитим приручницима може закључити да је било познато у невеликом броју преписа.³³ Интересантно је да је и Аверкије, радећи у Добруну, имао на располагању један примерак *Жиџија*.

³³ *Жиџије* је ушло у састав хиландарског рукописа бр. 496, панагирика преписаног око 1430. године: Богдановић 1978, 188–189. Овај Јефтимјеов састав налази се још у рукопису бр. 45 (друга четвртина XVI века) Народне библиотеке у Београду, као и у рукопису бр. 1 из Дубоког Потока, из треће четвртине XVI века: Богдановић 1982, 36 (бр. 312), 78 (бр. 1054).

За крај ћемо поновити неке констатације изречене на почетку овога рада. У време када је 1615. године исписивао свој рукопис у Добруну, Аверкије је већ био формиран, зрео писар и тада је показивао интересовања која ће у пуној мери успети да развије и оствари тек са доласком на Свету Гору. Овај кратки прилог имао је за циљ да подробније представи најстарији познати рукопис који је исписао Аверкије.

ЛИТЕРАТУРА

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ВНБС: К. Иванова, *Bibliotheca hagiographica balcano-slavica*, Софија 2008.

ССЗИН: Љ. Стојановић, *Сџари српски зајиси и најџиси*. I–VI, Београд – Сремски Карловци 1902–1926.

МСПЦ: Музеј Српске православне цркве, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1975: Д. Богдановић, *Српски рукојиси у Библиотџеци Еџархије арадске*, Зборник МС за књижевност и језик XXIII/1 (1975) 15–49.

Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каџалоџ ћирилских рукојиса манасџира Хиландара*, Београд 1978.

Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукојиса у Јуџославији (XI–XVIII века)*, САНУ, Београд 1982.

Ђорђевић 1994: *Зидно сликарсџиво српске власџеле*, Београд 1994.

Земље Павловића 2003: *Земље Павловића: средњи век и џериод џурске владаџине*. Ур. М. Васић, Р. Кузмановић, Бања Лука – Српско Сарајево 2003.

Зиројевић 1984: О. Зиројевић, *Цркве и манасџири на џодручју Пећке џаџири-јариџије*, Београд 1984.

Кајмаковић 1965: З. Кајмаковић, *Живойис у Добруну*, Старинар н. с. XIII–XIV (1965) 251–260.

Кајмаковић 1971: З. Кајмаковић, *Зидно сликарсџиво у Босни и Херцеџовини*, Сарајево 1965.

Кашанин 1928: М. Кашанин, *Манасџир Добрун*, Старинар III, сер. IV (1928) 67–80.

Ковачевић 1885: Љ. Ковачевић, *Манасџир Добрун*, Старинар II (1885) 18–23.

Момировић, Васиљев 1991: П. Момировић, Љ. Васиљев, *Ћириличке рукојисне књиџе Цетињскоџ манасџира*, Цетиње 1991.

Новаковић 1875: С. Новаковић, *Српски џомениџи XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва XLII (1875).

Руварац 1924: Д. Руварац, *Манасџир Беочин*, Сремски Карловци 1924.

Синдик 1988: Н. Синдик, *Библиотџека*. Каталог изложбе *Блаџо манасџира Сџугениџе*. Аутор изложбе Војислав. Ј. Ћурић, САНУ, Београд 1988, 185–222.

Синдик 1995: Н. Синдик, *Хиландарски џисар Аверџије*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Ур. Павле Ивић, САНУ, Београд 1995.

Стојановић 1982: Љ. Стојановић, *Каталоџ Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и списи штампане књиџе*, Београд 1982. (Фототипско издање)

Суботин-Голубовић 1999: Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, САНУ, Београд 1999.

Трифунровић 1990: Ђ. Трифунровић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990.

Matković 1878: P. Matković, *Dva italijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI veka*, *Starine JAZU X* (1878) 201–257.

Mošin 1955: V. Mošin, *Izveštaj o naučnom putovanju u Srijemsku Mitrovicu, Beograd, Peć, Dečane, Cavtat, Dubrovnik 1953. godine. Inventar ćirilskih rukopisa Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu*, *Ljetopis* 60 (1955) 218–226.

AVERKIJJE'S PANEGYRIC COPIED AT THE DOBRUN MONASTERY IN 1615

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

The renewal of the Patriarchate of Peć (1557) marked the beginning of the revival of Serbian spiritual life. It was then that many scriptoria in numerous old monasteries resumed their activities, and manuscripts began to be copied in a number of monasteries that were founded after the restoration of the Patriarchate. Many scribes have left records of their activities. Particularly notable among them is monk Averkije, a scribe who was most prolific in the second quarter of the 17th century. Today Averkije is known to have copied sixteen large codices with a total of 12,000 pages between 1615 and 1633. Five of these 16 manuscripts have been attributed to him, while the rest bear his signature. The oldest manuscript known to us to have been copied by Averkije was copied at the Dobrun Monastery near Višegrad. The manuscript is now kept at the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade (MS 54). It is a concise panegyric containing selected texts for the months September-December. In addition to texts for the Great Feasts, the manuscript also includes hagiographies (lives) of just a few saints. This seems to suggest that it was the first manuscript in a three-volume set (January-April, May-August), which included texts for the remaining eight months. The paleographic characteristics of the manuscript reveal that Averkije was already a fully formed and experienced scribe at this time. Information about Averkije is very scarce, but in one of his records he does inform us that he came 'from the land of Herzogs' (i.e. Herzegovina). He is assumed to have been born in the last quarter of the 16th century, but the place where he received his scribing training remains unknown. The manuscripts he later copied at the Hilandar Monastery indicate that Averkije specialized precisely in manuscripts with these contents.

Keywords: Averkije, Dobrun Monastery, Mount Athos, Hilandar, panegyric, John Chrysostom

КЊИГЕ ЗА УПИСИВАЊЕ ЦРКВЕНИХ ПРИЛОГА ИЗ БИБЛИОТЕКЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЕПАРХИЈЕ БУДИМСКЕ У СЕНТАНДРЕЈИ

Љиљана И. Пузовић*

Айстпракћ: У Библиотеци Српске православне Епархије будимске у Сентандреји чува се шест рукописних књига поменичког типа. Две су настале у манастиру Српском Ковину, а четири у манастиру Грабовцу, у временском распону од средине XVII до краја XVIII века. У раду су анализиране појединачно, као извори за историју поменутих манастира, али и посматране заједно, с циљем смештања у шири историјски и културни контекст. Богатством садржаја, оне пружају вредно сведочанство о српском народу и цркви на подручју данашње Мађарске и шире, од средине XVII до краја XVIII века. Њиховим проучавањем може се утврдити порекло људи који су својим прилозима помагали ове две светиње, чиме се употпуњује општа слика о црквеним и економским приликама српског народа у поменутиим временским и просторним оквирима.

Кључне речи: поменик, општи лист, писанија, милостиња, Будимска епархија, манастир Српски Ковин, манастир Грабовац, Срби у Мађарској, XVII–XVIII век

У Библиотеци Српске православне Епархије будимске у Сентандреји налази се шест књига поменичког типа насталих у српским православним манастирима Српском Ковину и Грабовцу, од средине XVII до краја XVIII века.¹ Њихове сигнатуре су: Гр 6, Гр 7, Гр 8, Гр 9, Гр 10 и Гр 11. Оне садрже податке о манастирским приложницима, врсти и висини прилога, намени њиховог давања, као и о месту и времену прикупљања милостиње. Све књиге су детаљно археографски описане,²

* Љиљана И. Пузовић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, ljiljana.puzovic@nb.rs

¹ О писанији и прикупљању милостиње детаљније: Веселиновић 1909, 155–157; Трифуновић 1981, 161; Грујић 1993, 206; Фотић 2000, 221–231; Дабић 2001, 57; Пузовић 2012а, 309–335; Пузовић 2012б, 145–153; Пузовић 2017, 177–206; Пузовић 2018а, 239–263.

² Опис 1991, 25–31.

тако да ће у овом раду бити посматране и анализиране као историјски извори од значаја за историју Српске цркве и народа првенствено на простору данашње Мађарске, али и шире, на територији суседних држава – Хрватске, Словачке и Румуније. Биће размотрено неколико питања: 1) историјски контекст њиховог настанка; 2) структура и садржина сваке књиге посебно, уз претходни осврт на типологију поменичких књига; 3) међусобни однос посматраних рукописа и њихов значај у укупном поменичком српском рукописном наслеђу.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НАСТАНКА ПОМЕНИЧКИХ КЊИГА МАНАСТИРА СРПСКИ КОВИН И ГРАБОВАЦ

Манастир Српски Ковин налази се на дунавском острву Чепел, недалеко од Будимпеште. Смештен је у истоименом насељу (мађ. Ráckeve), у које су 1440. године дошли Срби, избегли с подручја старе Ковинске жупаније, након што су ту област похарали Турци. Постојећу готичку цркву претворили су у православни храм посвећен Успењу Пресвете Богородице, а параклисе су посветили Светом Јовану Крститељу и Светим Врачевима. Угарски владари, почев од краља Владислава (1440–1444), обнављали су ковинске повластице, које су укључивале и право одржавања годишњих вашара, што се повољно одражавало на економско стање насеља. Ковинска парохијска црква је, највероватније, почетком XVI века претворена у манастир.³

Манастир је тешко настрадао 1703. године током Ракоцијевог устанка (1703–1711), а обновљен је 1711. откад датира и прва књига која ће бити обрађена у овом раду (Гр 6). Обнова манастира трајала је безмало цео век захваљујући способним настојатељима, о којима постоје само фрагментарна сведочанства. Познато је да је ковински пострижник Софроније Томашевић изабран 1718. године за бачког епископа (1718–1730). На челу обитељи 1726. године налазио се архимандрит Исаија Антоновић, потоњи арадски (1731–1748) и вршачки епископ (1741–1748) и карловачки митрополит (1748–1749). Средином XVIII столећа манастирски управитељ био је предузимљиви игуман Исаија Стефановић, који је започео исписивање књиге под сигнатуром

³ Зиројевић 1984, 119; Давидов 1990, 373–374; Матић 2009, 4–5; Васин–Нинковић 2018, 11.

Гр. 8.⁴ У склопу опсежних припрема за обнову манастирске цркве ангажовао је сликара Теодора Грунтовића⁵ за осликавање унутрашњости Богородичине цркве, а потом иконостаса, певница, епископског и архимандритског стола (1770).⁶

У склопу терезијанских реформи манастир је укинут (1777), а братство припојено братству манастира Грабовца. Ковински храм претворен је у парохијску цркву, што је остао до 2003. године кад је поново постао манастирски храм.⁷

Манастир Грабовац с црквом посвећеном Светим Арханђелима Михаилу и Гаврилу налази се у јужном делу Мађарске, недалеко од Сексарда. Према казивању које је уобличено у почетном делу *Грабовачкој лейхойиса* основали су га монаси из манастира Драговића у Цетинској крајини.⁸ Манастир је напредовао у наредном периоду захваљујући, између осталог, и одласку по помоћ у Русију (1602), као и новом доласку тадашњег драговићког братства (1619) с црквеним предметима и књигама. Забележено је да је за време управе игумана Василија, великосхимника Стефана (1649–1664), у њему било око 60 људи. Међу братијом било је више поклоника Гроба Господњег и угледних духовника, а двојица, Симеон и Виктор, постали су у другој половини XVII века будимски архијереји.⁹ Благостање манастира привукло је разбојнике, који се у Летопису називају ускоцима,¹⁰ а у њиховој похари страдали су игуман Јов (1664–1667) и неколико монаха. Након овог догађаја настао је *Поменик манастџира Грабовца* (Гр 7).

⁴ Михалцић 1931, 116–118, 133–140, 197–201; Давидов 1990, 374; Сава 1996, 460; Матић 2009, 20–22.

⁵ Пореклом из породице Синас из Москопоља. Презиме му је било Крунти или Грунти, посрбљено Грунтовић. Поред других послова, као лични прилог, живописао је параклис Светих Врачева (1771). Види: Тодић 2013, 177–179.

⁶ Пре овог живописања, ковинска црква била је живописана два пута: најпре 1320, највероватније непосредно по изградњи, а потом 1514. године. Уп.: Давидов 1990, 374; Матић 2009, 12, 54–55; Тодић 2013, 177–179.

⁷ Црква 2019, 330.

⁸ Красић 1881, 62–65; Петковић 1950, 72; Чампраг 1952, 205–207; Зиројевић 1984, 86; Штрасер 1989, 370; Szilágyi 1999, 6–7; Васин–Нинковић 2018, 13; Црква 2019, 328. У манастирском Летопису (Гр 52) забележени су најважнији подаци из историје манастира, која се може пратити од XVI до XVIII столећа. Уп.: Пеђеп 1967, 282–293; Опис 1991, 84–87. Детаљније о историји манастира Грабовца: Szilágyi 1999.

⁹ Красић 1881, 62–65; Szilágyi 1999, 13–18; Васин–Нинковић 2018, 14–16.

¹⁰ У овој разбојничкој групи били су Срби и Мађари. Уп.: Красић 1881, 62–65; Szilágyi 1999, 15.

Следеће страдање задесило је Грабовац у Бечком рату (1684), по чијем је завршетку ова област и званично припала хабзбуршкој држави. Неопорављен од ове похаре, Грабовац је тешко страдао на самом почетку Ракоцијевог устанка, 1703. године, док је братство успело да се спаси бекством у манастир Шишатовац.¹¹

Велика обнова манастира и изградња данашње велелепне цркве започета је 4. маја 1736. године. Нова црква грађена је око старе, која је порушена 1738. године.¹² Радови су трајали до 1741. године и захтевали су велика новчана улагања. Главни ктитори били су Пантелејмон, сигетски капетан, и браћа Симеон и Јован Ракић из Печвара.¹³ У склопу припрема за обнову храма и манастирског комплекса настала је књига под називом – *Парџис*, за уписивање највиших новчаних прилога, парусија, као и прилога великих ктитора (Гр 9). Из истог периода датира и поменик манастира Грабовца – Гр 10.

И током овог столећа, манастирско братство је изнедрило двојицу архијереја. Игуман Арсеније Теофановић (1746–1750) постао је констајничко-зринопољски епископ (1750–1753).¹⁴ У време његове управе интензивно је прикупљана милостиња у околним местима, што је забележено у Општем листу (Гр. 11), последњој поменичкој књизи ова два манастира.

Софроније Кириловић (1761–1770), игуман и архимандрит грабовачке обитељи, посвећен је 1770. године за епископа трансилванског. Био је велики манастирски ктитор, под чијом управом је сазидан звоник (1761), а потом и иконостас (1768).¹⁵ Касније је финансирао изградњу певница и столова (1784), живописање храма (1785) и наставио да снабдева манастир свим потребним стварима, тако да монасима није био неопходан одлазак у писанију како би сакупили новац за опстанак или уређење манастира. Овим су завршени радови на изградњи, украшавању и опремању грабовачког храма за дужи временски период, а манастиром је дуги низ година управљао посвећени и трудољубиви игуман Данило Чупић (1778–1845).¹⁶

¹¹ Штрасер 1989, 367–388.

¹² Красић 1881, 87–88; Szilágyi 1999, 17.

¹³ Красић 1881, 31.

¹⁴ Изузетно образован, студирао у Халеу. Знао је немачки, грчки и јеврејски. Уп. Сава 1996, 34.

¹⁵ Красић 1881, 90–93; Szilágyi 1999, 17; СБР 5, Нови Сад 2011, 60–61 (В. С. Дабић).

¹⁶ Чампраг 1957, 132, 145.

Надовезујући се на ове закључке и поделу поменичких књига, требало би додати да се у књигама манастирских приложника срећу различити називи попут *ойшїѣі лїсїа*, *каїшасїиха* (*каїшасїїа*), *йарусїе*, *йарусїјника*, *йоменика йарусїјскої*, *йол йарусїјника* и *їефїѣра*, али повремено се те књиге називају и само *йоменици* и *йроскомидїе*. Недоследност приликом именовања књига, произвољност њихове употребе и несклад између назива и њене садржине, посебно је изражена у XVIII и XIX веку и присутна је широм српског културног

¹⁹ Даниловић 1997, 41–42.

простора. Сви поменути називи, бележени у самим књигама руком писара, преношени су потом у археографске описе и осталу стручну литературу, најчешће у изворном облику. Због тога је дошло до праксе да се за исти тип поменичке књиге користи неколико назива, често неодговарајућих. Типолошка подела књига за уписивање милостиње, односно поменичких књига, представља важно питање којем треба студиозно приступати, узимајући у обзир целокупно сачувано српско рукописно наслеђе. Поменута проблематика захтева посебну студију, док ће у овом раду бити изнети одређени предлози због потребе преименовања или допуне већ познатих наслова разматраних књига.

За све поменичке књиге предлажемо коришћење два конвенционална назива: поменик и општи лист. Овим називима могле би се најпотпуније изразити особености два типа поменичких књига, независно од тога како их је именовао писар приликом формирања. Поменик и општи лист разликују се, на првом месту, по структури и садржини, а затим, по месту и начину настанка, а у крајњој линији и по намени. Навешћемо неке њихове начелне особине.

У већини случајева структура поменика је унапред утврђена, док је структура општег листа углавном произвољна. Поменик почиње уводом или предговором који садржи правила о уписивању у књигу, док их у општим листовима углавном нема. Уводни делови поменика временом постају све краћи и једноставнији. Након предговора, следи владалачки поменик, најрепрезентативнији део сваког поменика, у који су уношена имена владара, а често и обласних господара. Затим долази архијерејски поменик, па поменик игумана и јеромонаха, монаха и монахиња из матичног манастира, а потом и других манастира. На крају се налазе имена световних лица, одвојено мушких и женских. Имена су уписивана у две или више колона, у чијим су заглављима писали одговарајуће називе. У млађим поменицима било је уобичајено да се имена приложника сврставају у две категорије – живих или упокојених, док таква пракса није постојала у старијим поменицима. Називи насеља из којих су потицали приложници углавном су уписивани на маргинама, да би временом и тај податак заузимао све важније и видније место у књизи. Подаци о местима служили су као водич монасима приликом каснијих одлазака у писанију.

Поменици су исписивани у манастиру, свечаним писмом, без журбе, док су општи листови писани на терену, у брзини, најчешће тешко читљивим рукописом. На богослужењима су по правилу коришћени

поменици, док су општи листови служили као једна врста бележнице за уписивање свих потребних података у писанији. С великом сигурношћу може се претпоставити да су, по повратку из писаније, монаси из општих листова преписивали имена приложника у манастирске поменике. Ово је посебно могло да буде правило у већим манастирима чији поменици нису изношени из манастира, а у које су деценијама, а понекад и вековима, дописивана имена. Међутим, у недостатку великих поменика, општи листови су такође коришћени на богослужењима, што се може видети и на примеру који ћемо дати у овом раду.

Општи лист, као тип књиге који се може сматрати и помеником манастирских приложника, развио се касније у односу на класичан поменик. Присутан је од XVII века, а типичан је за XVIII век. Општи лист може да подсећа на поменик, најчешће по ликовним елементима у виду исцртаних колонада, између којих су уписивани подаци.

Поред већ поменутих разлика, општи лист разликује се од поменика како обимом тако и садржином. У њега је уношено више података него у поменик и то у описном облику, с уводном формулацијом која је почињала са: *Писа...* Даље би се наводило име приложника, врста и висина прилога и његова намена – за покој душе упокојених сродника или за здравље живих укућана, а најчешће и једно и друго. Управо ови подаци праве кључну разлику између поменика и општег листа – у поменик нису уписивани прилози (врста и износ), као ни намена њиховог прилагања.

Приложници су увек уписивани према месту живљења, без обзира на то да ли су клирици или мирјани. Понегде су бележене године или датум посете одређеном насељу, с тим што је информативност варијала од књиге до књиге. Поред података о приложницима и прилозима, у општим листовима могу се наћи и други текстови попут летописних белешки (као у Општем листу Пећке патријаршије), одређених молитава и других састава.

Од поменутих типова поменичких књига у чистом виду, чешћи су прелазни облици неустаљеног садржаја и начина уписивања, што се одражава у разноврсности израза за њихово именовање.

Називи *ойишии листи* и *каѿасѿиѿи* (*каѿасѿиѿих*)²⁰ могу се сматрати синонимима, јер се користе за назив књиге истог типа, судећи према

²⁰ Катастих – попис, списак, рачуноводствена књига: „κατάστιχο (το) {κατάστιχων} το λογιστικό βιβλίο, στο οποίο παλαιότερα καταγράφονταν λογαριασμοί ή άλλα στοιχεία

сачуваним представницима у српском рукописном наслеђу.²¹ Међутим, остали називи који су коришћени за поменичке књиге не морају унапред да пруже валидну информацију о типу књиге. Дакле, поред назива *ѱоменик*,²² од треће деценије XVIII века *ѱомјаник*,²³ поменици су најчешће називани *ѱроскомидијама*,²⁴ а неретко и *ѱарусијама*.²⁵ Термин парусија могао се користити и за општи лист, тако да се књиге с овим називом могу сврстати у поменик или општи лист тек после детаљније, појединачне анализе. Израз *ѱефѱтер* ретко је коришћен за књигу која је ношена у писанију, мада се среће повремено. Најчешће се користио у значењу бележнице, списка или инвентара покретне или непокретне имовине одређеног манастира.²⁶

У складу са претходно изнетом типолошком поделом књига за уписивање приложника и прилога, у наставку рада, приликом анализе

για το εμπόριο; εμπορικό βιβλίον, τεφτέρ” – Мπαμπινιώτη 2002, 862. Видети и ЛССВ 1999, 283 (Љ. Максимовић).

²¹ Чак и у овом случају постоји једно одступање од правила, а тиче се *Катѱасѱи-ха манастиѱра Добриловине*, који је типичан поменик, а не општи лист. Додуше, књига није тако названа приликом оснивања, а није сачуван или није ни постојао уводни део, већ је добила назив *катѱасѱиѱ* јер се тако назива у два каснија записа на маргинама л. 2а и л. 6б. Уп.: Ник. 85, л. 2а и л. 6б.

²² О дефиницији поменика: Трифуновић 1974, 241–242.

²³ Реформама београдско-карловачких митрополита Мојсија Петровића (1726–1730) и Вићентија Јовановића (1731–1737) рускословенски језик уведен је у службу употребу у Српској цркви, уместо дотадашњег српскословенског језика.

²⁴ Реч *ѱроскомидија* (просκομι-ῖδις, ἡ – Уп.: Liddel–Scott 1996, 1517) има више значења: место у олтару где се припремају дарови за Свету Евхаристију; прикупљање прилога за манастир; сам прилог се назива проскомидија, и рукописна књига у коју су уписиване проскомидије, тј. прилози називају се „проскомидија”. Уп.: Синдик 1998, 279–298.

²⁵ Изразом *ѱарусија* (Παρουσ-ία, ἡ (пареѱи), Παρουσία δεῦτερα – Уп.: Liddel–Scott 1996, 1343; Du Sange, 1958, 1124), поред основног значења – други долазак Христов, означавања је и највећа врста прилога, молитва за тај прилог, као и тип књиге у коју су уношене парусије и имена дародаваца. *Парусија* је дефинисана осмом тачком *Правила за монахе* митрополита Вићентија Јовановића: „Парусија да поминајетсја по обичају Јерусалимскому и Свјатији Гори во дних неделнија и во праздници Господскија и Богородичнија и свјатих имуштих славословије великоје помињати же на Литургији на Јектенији рцем вси и на вечерњи великој на тојже Јектенији и на утрењи по славословији великом на Помилуј нас Боже.” Уп.: АСА-НУК, МП „А”, 1733/118; Руварац 1870, 48; Martin–Petit 1907, col. 669; Остојић 1907, 179–180. Детаљније о самом термину парусија: Ђурић 1981, 139–169, фуснота 4.

²⁶ Тефтер: „tëfter, tëvter, dëfter. m (grč.)” – бележница, регистар, протокол, рачунска књига, трговачка књига дуговања и потраживања. Уп. Škaljić 1989⁶, 606. Видети и ЛССВ 1999, 150–151 (А. Фотић).

појединачних рукописа, биће предложени и образложени њихови нови називи.²⁷ Редослед анализираних књига дат је према месту њиховог настанка, почев од ковинских рукописа.

*

Поменик манастира Ковина (Гр. 6)²⁸ назван је опци лис[тѣ] приликом формирања, као што пише на л. 2а: *ѦѦѦѦ Г(о)с(под)не дѦѦѦѦ м(е)с(е)ца млар(т)а кѦѦѦѦ | ВиѦентиѦ Б(о)жїею м(н)л(о)стїю | митрополитѣ Б(о)госпас(а)Ѧмлаго града БѦдница и протинѦ:-| СїѦ опци лис[тѣ] | манастира Ковина: | храма Оуспенїа прес(в)е(т)ыѦ вл(а-)д(ы)чници | нашеѦ Б(о)городици и пр(н)сно д(Ѧ)вн Марїн :-*.²⁹

Међутим, према структури, садржају, ликовном изразу и општем изгледу, ова књига је поменик, стога предлагемо да се тако и назива. Не садржи помене средњовековних српских владара, архиепископа и патријараха, у чему се разликује од старијих поменика, али одговара млађим, насталим у XVIII и XIX веку.³⁰ Почине поменом митрополита будимског ВиѦентија Поповића³¹ (1708–1713), на чији подстицај је и започета, 28. марта 1711. године.

Исписано је само дванаест страна од укупно 119 листова: унутрашња страна предње корице, л. 1а, 2а, 2б, 3а, 6а, 10б, 11а, 88б, 89а, 101б и 102а. На осам исписаних страна налазе се имена приложника, а на остале четири су два опширна записа. У већини старијих поменика, насталих пре XVIII века, није наглашавано да ли су уписивани живи или упокојени приложници. Код млађих поменика то није случај, јер су имена живих верника уписивана на првом месту, у левој колони, као и у овој књизи. Због тога је садржај устројен тако што је у заглављима обе колоне, одвојене колонадама, наглашено да ли су уписани верници живи или упокојени.

²⁷ Опис 1991, 25–31.

²⁸ Сигнатуре фотографија и микрофилма ове рукописне књиге у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије су Ф 671 и А 1460. Каталогски опис Гр 6 објављен је у Синдик 1987, 84–85, а потпун археографски опис у Опис 1991, 25–26.

²⁹ Текст записа објављен је два пута: Красић 1885, 24; Опис 1991, 25.

³⁰ Списак поменичких рукописа сачуваних на простору бивше Југославије, насталих пре XVIII века видети у: Богдановић 1982, 82–83.

³¹ ВиѦентије Поповић ХаѦилавић, будимски владика (1708–1713), а потом карловачки митрополит (1713–1725). Види: Пузовић 1997, 76–89.

Испод заглавља на л. 2а, у рубрици за живе, стоји име архијереја Вићентија, а у рубрици за упокојене имена патријарха Арсенија III,³² јеромонаха Никодима, рабе Божије Мине, Петра и Сене. На преосталих шест страна уписана су имена приложника из Ковина (1. августа 1718,³³ унутрашња страна предње корице), вароши Пеште (л. 1а), Будима (28. март 1711,³⁴ л. 2а), Будимске вароши (л. 2б), града Коморана (л. 3а), Стоног Београда (л. 6а), манастира Ковина (1721, 1727 (?), 1731. и 1734. године,³⁵ л. 10б) и Ковинске вароши (л. 11а).

Дакле, у поменик су, поред имена упокојених архијереја, унета имена живих приложника који су долазили у манастир и давали прилоге, и њихових покојних сродника. Лист 1а вероватно је накнадно исписан, пошто се налази испред листа који је служио као насловна страна књиге.

На корицама је забележен податак о посети митрополита Вићентија Поповића „од Јањева”, 1. августа 1718. године. Тог дана био је празник Макавеји, први дан Богородичиног поста. Приликом записивања године замењене су цифре 1 и 8, па је записана 1781. година, али с обзиром на године живота митрополита Вићентија Поповића, могуће је да буде само 1718. година, што је испод записа накнадно исправљено.

Поред имена приложника, у књизи се налазе два опширна записа, написана на по две стране, која се односе на два догађаја из живота манастира. На л. 88б–89а је запис од 27. августа 1753. године,³⁶ у коме се говори о постављењу јеромонаха Исаије Стефановића за архимандрита и управитеља манастира Ковина, у ситуацији тешкој за живот и манастирске прилике. На запису су потписани: надлежни архијереј, епископ будимски Дионисије Новаковић (1749–1767),³⁷ а затим помениути архимандрит Исаија, манастирски намесник Георгије и двојица искушеника, Стефан и јереј Фока.

³² Српски патријарх Арсеније III Црнојевић (1672–1706).

³³ Испод овог записа, руком Јакова Поповића, уписана је 1725. година.

³⁴ Тог дана започето је исписивање књиге, о чему сведочи претходно наведени запис.

³⁵ Године су исписане на маргини, поред имена упокојених приложника.

³⁶ Текст записа објављен је два пута: Красић 1885, 24; Опис 1991, 25.

³⁷ Његова пуна титула гласила је: Смирени епископ будимски, стонобеоградски, сигетски, сечујски и мохачкопољски. Карловачки митрополит Павле Ненадовић (1749–1768) хиротонисао га је 1749. године за будимског епископа. Царском одлуком постављен је као администратор епархије за епископа православним Румунима у Ердељу. Уп.: Сава 1996, 167–168; СБР 7, Нови Сад 2018, 531–532 (Н. Т. Перовић).

На л. 101б–102а налази се запис о заклетви (завештању) Георгија Гојковића, ђакона арадског владике Исаије Антоновића од 14. августа 1734. године.³⁸ Ђакон Георгије се заклео да ће бити „општник” манастира Ковина, да ће се у њему пострићи и боравити до смрти. Заклетву су својим потписом потврдили арадски епископ Исаија Антоновић (1731–1748),³⁹ затим Нестор Живановић, протопоп будимски, ковински јеромонах Василије, хоповски јеромонах Софроније, јеромонах Арсеније из манастира Светог Луке, ковинског метоха, и будимски свештеник Василије Поповић. Вероватно је претходно поменути манастирски намесник Георгије из записа од 1753. године иста личност с Георгијем Гојковићем из записа од 1734. године.

У књигу су уписане следеће године: 1711, 1718, 1721, 1725, 1727 (?), 1731, 1734. Оне омеђују период у којем су уписивана имена. Запис ђакона Георгија и владике Исаије Антоновића унет је 1734. године, а запис владике Дионисија Новаковића последњи је настао, 1753. године. Након тога, књига није исписивана, али су је ковински калуђери, после укидања манастира Ковина, пренели у Грабовач и придружили је тамошњој манастирској библиотеци, чију сигнатуру и данас носи.

*

Општи лист манастира Ковина и бележницу манастира Грабовца (Гр 8)⁴⁰ оформио је 10. новембра 1766. године ковински архимандрит Исаија Стефановић, који је том приликом оставио следећи запис: *Сен тефтеръ манастира С(в)ятоуспенскія ковинскія обители, от м(н)л(о)стинни, от хр(н)столюбивих хр(н)стїянъ подаваєцїа гдѣ бѣдетъ, писати имена нхъ, како вънтрѣ слѣдовати бѣдетъ, во вѣѣни нхъ сподинанїи кон тефтер за болшее свидѣтельство собственою рѣкою и подписсю къ нашен С(в)ятоуспенскон ковинскон обители, ноемврїа і: 1766.*

³⁸ Текст записа објављен је у књизи: Опис 1991, 25–26.

³⁹ Пуна титула је: Смирени епископ арадски, великоварадски и јенопољски. Кад је обудовео, будимски парох Јован Антоновић замонашио се у манастиру Ковину и добио име Исаија. Најпре је изабран за арадског (1731), а потом царском одлуком, без знања црквених власти, за вршачког владика (1741). На служби карловачког митрополита провео је непуних пет месеци, од августа 1748. године до упокојења у јануару 1749. године. Види: Сава 1996, 208; СБР 1, Нови Сад 2004, 225–226 (С. Вуковић).

⁴⁰ Сигнатуре фотографија и микрофилма ове рукописне књиге у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије су Ф 673 и А 1462. Каталогски опис Гр 8 објављен је у Синдик 1987, 85, а потпун археографски опис у Опис 1991, 28.

года. Слнренїи архимандритъ ковинскїи Ісаїа Стефановићъ (л. 304б).⁴¹ Занимљиво је да исписивање књиге није настављено иза записа, већ окренуто, с друге стране, тако да је запис према садашњој фолијацији на л. 304б.

Дакле, архимандрит Исаија оформио је књигу ради уписивања милостиње и имена приложника и назвао ју је тефтер. Ова реч користила се у значењу бележница, у овом случају бележница у коју су уписивани прилози од милостиње. У српском рукописном наслеђу се за овакву врсту књиге чешће користе називи општи лист или катастих, а ми се опредељујемо за први израз, јер је више у духу српског језика. Израз *каѿасѿиѿх* или *каѿасѿиѿи*, пореклом из грчког језика, користио се најчешће на Светој Гори, док се назив *оѿиѿиѿи лисѿи* користио на простору Српске патријаршије. Као типични представници овог типа књиге могу се узети Општи лист манастира Дечана (Деч.154)⁴² и Општи лист манастира Пећке патријаршије (Пећ 110).⁴³ Због сличне структуре, садржаја и намене са сачуваним општим листовима, први део књиге може се назвати општи лист, док је други део бележница у коју су уношени разноврсни подаци о манастирском имању, пословима, надничарима и надницама, приходима и расходима. Овакав садржај у потпуности одговара врсти књиге коју су Срби називали турцизмом *ѿефѿѿер*, али и овога пута определићемо се за српски израз *бележница*. Структура и општег листа и бележнице, по правилу, прилично је слободна и произвољна. Писари су водили рачуна само о уношењу података, без освртања на распоред садржаја, организацију простора у књизи и лепоту и читљивост рукописа.

Књига под сигнатуром Гр 8 настала је с циљем да се у њу уписује милостиња, чему је служила једну деценију, од 1766. до 1776. године. Монаси су је носили у писанију и на терену уписивали назив места у којем су били, годину, имена приложника и прилоге. Веома је занимљиво да су уредно уписивали датуме, што није уобичајено за поменичке књиге, бар не на просторима јужно од Саве и Дунава, рачунајући ту и хиландарске катастихе и друге опште листове. Чини се да је дух хаѿзбуршке администрације продирао до најудађенијих делова српског друштва и доносио са собом педантност у бележењу датума.

⁴¹ Запис је објављен и у Опис 1991, 28.

⁴² Деч. 154; Пузовић 2012а, 241–267.

⁴³ Пећ 110; Милојевић 1871, 1–103.

Називи места забележени у књизи, у којима су ковински монаси прикупљали милостињу, уоквирују подручје најинтензивнијег утицаја манастира. Они су сведочанство о постојању насеља у којима су живели Срби и остали православни народи, који су својим прилозима помагали манастир. Посебно су занимљиви стога што у већини поменутих места сада нема српског живља. Због тога ће бити наведени редом, према садашњој фолијацији, од почетка до краја, на начин на који су записани у књизи, уз минималне корекције или навођење варијације имена. Реч је о следећим местима: село Пивнице (1767, л. 2а), село Кула (1766, л. 2б), Сентомаш (л. 2б), село Сент Иван Деспотов (л. 1/аб), Кула (л. 3а), село Гложани (л. 3а), село Стопари (л. 3а), село Брестовац (л. 3б), село Шове (л. 4б), село Кер (л. 4б), варош Бечеј (1767, л. 5а–6а), варош Коморан (л. 6а), Петрово село (1767, 7а), варош Мол (4. фебруар 1767, 7б), варош Ада (6. фебруар [1767], л. 8а), варош Сента (9. фебруар [1767], л. 8а), варош Кањижа (11. фебруар [1767], л. 8б), варош Мартонош (12. Фебруар [1767], л. 8б), варош Баја (9. марта [1767], л. 9а), село Леген (11?. марта [1767], л. 9б), село Куцура (20. априла [1767], л. 9б), Сентомаш (23. априла 1767, л. 10б), варош Адоњ (л. 11б), Алмаш село (20. октобар [1767], л. 12а), варош Токај (13. август 1771, л. 13а), село Лацгаз (1772, л. 13б), село Таш (л. 14а), Патаир (л. 14б), Халаш (л. 14б), Аташећхаз пустара (л. 14б), Кишкиреш (Кишкереш), Сабат Салаш (л. 15а), Семиклеуш (л. 15б), Враштан (8. април [1772], л. 16а), варош Њитра (л. 16а), варош Топољчани (л. 16а), варош Нана (л. 16а), варош Врдовца (л. 16а), без места (21. март 1772, л. 16б), Бач (л. 17а), Шааг село (5. април [1772], л. 17а), Трница (7. април [1772], л. 17а), варош Левиц (л. 17а), варош Ђармат (Ђармат/Ђармата, л. 17б), Стони Београд (Столни Београд, Секешфехервар, 6. август 1772, л. 17б), Ва-шархељ (л. 17б), Ђур (л. 18а), варош Адоњ (8. септембар 1772, л. 18б), варош Бачка (8. септембар 1772, л. 18б), село Семартон (14. децембар 1772, л. 19а), Сентеш (л. 19а), село Семартон (15. децембра 1772, л. 19б), село Беча (1773, л. 19б), село Кишкиреш (Кишкереш, 10. јануар 1773, л. 19б), село Джак (? л. 19б), село Сабатсалаш (1773, л. 20а), варош Шот (1773, л. 20а), варош Патаир (1773, л. 20а), Будим (9. јун 1773, л. 29б), Белиград (23. јун 1773, л. 29б), варош Феудвар/Фелдвар (9. јули 1773, л. 30а), варош Пешта (? мај 1774, л. 39б), варош Адоњ (1774, л. 39б), варош Калача (9. јун 1774, 39б), село Алмаш (25. јул 1774, л. 40а), варош Егар (Јегра/Егер, 25. јул 1774, л. 40а), Алмаш (Халмаш, 8. септембар 1774, л. 49б), село Кишкириш (Кишкереш, л. 49б), варош Пешта (л. 50а),

Агош Еѓаз пуста­ра (1775, л. 60а), село Алмаш (1775, л. 60а), Будим (13. јул 1775, л. 60б), Ђармот (Ђармот/Ђармата, 15. август 1775, л. 61а), село Кишкиреш (Кишкереш, 1776, л. 61б), варош Халаш (1777, л. 62а), село Маиш (1777, л. 62а), варош Филиѓаз (л. 62б), варош Кечкемет (29. јануар 1776, л. 63а), село Сабатсалаш (л. 63а), село Сабатсалаш (л. 63б), село Кут Семиклеуша (л. 63б). На л. 302а је запис о прилогу од пола сарандара који је уписао господар Лазар из Фибиѓаза (9. септембар 1773).

На основу претходно наведених места види се да је циљ првог путовања била Бачка, чија су насеља посећена у пролеће 1767. године. По повратку у манастир одслужени су сви потребни помени, јер је на л. 11а, где се завршавају записи из Бачке, написано *До зае отслужено ксех*. Исто је написано и на л. 30а где се завршавају уписи из другог великог одласка у писанију, током 1771–1772. године. Овом приликом, поред околних места, милостиња је прикупљана на широком подручју данашње северозападне Мађарске и Словачке. Монаси су стигли чак до Њитре, Топољчана и Левица који су у данашњој Словачкој. Испод ове белешке су уписи милостиње од приложника из Коморана и Јегра, очигледно настали у самом манастиру, по повратку монаха с пута. Пратећи временске одреднице из другог монашког одласка у писанију, види се да је то путовање трајало нешто више од једне године, од пролећа 1772. до лета 1773. године. Трећи одлазак у писанију био је у мају 1774. године, најпре ка Будиму и Пешти, потом ка Јегри, а у повратку ка југоисточним насељима, Калочи и Кишкерешу. По повратку у јесен 1775. године записано је да је све одслужено. У наредне две године милостиња је прикупљана у околним местима, уз редовно бележење сваког прилога, али овог пута нема помена о завршеној служби. Напомене о испуњењу обавеза преузетих приликом примања милостиње, иначе изузетно ретке у оваквим књигама, указују на то да је вођено рачуна да се приложници помињу на молитвама за које су дали прилог и да је то забележено у књизи.

У Гр 8 су уписивани и приложници који су посетили манастир, што је записивано приликом уписивања прилога верника пристиглих из Вашархеља (л. 17б) и Ђура (л. 18а). Поред имена приложника и износа њиховог даровања, стајала је намена његовог давања – за здравље или покој душе. Прилози су били уобичајени за ово време – сарандари или пола сарандара, парусије, као и дарови у житу и стоци. Најчешће су прилагани сарандари („саландари”), који су износили 12 форинти. Са стране, на маргинама, у више наврата су сабирани прилози, што није типично за поменичке књиге.

Деценију након што је ношена у писанију, књига није коришћена, а онда је употребљена као бележница за уписивање надничара и надница, овога пута у манастиру Грабовцу, јер је у међувремену манастир Ковин укинут, а братство прикључено Грабовцу.⁴⁴ Уписи надничара и радова у пољу и винограду нарочито су били интензивни током 1786. и 1787. године. На л. 64а почињу белешке о радовима на манастирском имању, ангажовању радника и плаћању трошкова за дневнице. Записани су подаци о радовима у винограду, баштама и ливадама, трошковима за одело и храну радника током 1786. године (л. 64а–87а). Белешке о манастирским пословима, настале од 1784. до 1794. године, налазе се до л. 301б. Последњи уписани догађај од 1. априла 1798. године (л. 125б) односи се на радове на Дечком брду, где се налазио виноград од 100 копача.⁴⁵

У каснијем периоду коришћења, после 1784. године, унета су два записа, која се не односе на радове, раднике и дневнице. На л. 2б је запис о смрти темишварског епископа Софронија Кириловића, 28. фебруара 1786. године, важне личности за историју манастира Грабовца.⁴⁶ Након више од деценије паузе, на л. 300а записана је белешка о прилогу за сарандар који је платио господар Јевтимије из Ковина (2. април 1788), где су поред мртвих уписана и имена његових живих сродника. Након тога, књига није исписивана, а празни листови остали су: 1/аа, 6б, 12б, 20б–29а, 30б–39а, 40б–49а, 50б–59б, 64б, 65б, 73б, 89б–90б, 84б, 88, 82б–83а, 126б–299б, 302б–304а.

*

Поменик манастира Грабовца (Гр 7)⁴⁷ настао је у трећој четвртини XVII века, о чему сведоче водени знаци и најстарија забележена временска одредница у књизи – 1677. година (л. 117б).⁴⁸ Следећи времен-

⁴⁴ О историји проучавања библиотеке манастира Грабовца, детаљно: Грбић 2015, 51–58.

⁴⁵ Красић 1881, 88.

⁴⁶ Сава 1996, 462; СБР 5, 60–61.

⁴⁷ Сигнатуре фотографија и микрофилма ове рукописне књиге у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије су Ф 672 и А 1461. Каталогски опис Гр 8 објављен је у Синдик 1987, 85, а потпун археографски опис у Опис 1991, 26–27.

⁴⁸ Према палеографским особинама могао би настати и пре треће четвртине XVII века, односно средином столећа. Уп: Опис 1991, 26.

ски податак је 1721. година (л. 70б), што јасно указује на два периода његовог исписивања – први у осмој деценији XVII века и други у трећој и четвртој деценији XVIII века. Година 1721. уписана је још једном, дана 9. децембра (л. 109а), а затим 1724. година, у више наврата (л. 49а, 51б, 67б, 74а). Забележене су и године 1725. (л. 65а, 77а), и 1731. (л. 82б), које одређују период интензивног попуњавања књиге и прикупљања прилога за манастир. Последњи уписани прилог је од 25. августа 1884. године, али он је настао значајно касније и односи на запис Владимира Красића о поклону ствари манастиру (л. 111а).⁴⁹

Књизи недостаје бар један почетни лист, на којем би требало да је записан сам назив књиге и почетак упутства о уписивању верника, јер се на сачуваним л. 1а–2б налази само део упутства о уписивању приложника. Први део књиге има јасну поменичку структуру, што сведочи да је оформљена као класичан поменик. На самом почетку је помен владара, следе помени патријараха, архиепископа, митрополита и епископа, затим јеромонаха, монаха и монахиња и на крају световњака, одвојено мушких и женских. Листови 2б–4а предвиђени су за упис архиепископа, а листови 4б–5а за упис патријараха, л. 5б–7а за упис јеромонаха. Следе листови за упис грабовачког братства: л. 8б–22а за јеромонахе, л. 22б–23а за презвитере и л. 24а за јерођаконе.⁵⁰ На полеђини од листа 4б до л. 23б, као и на л. 7б–8а исписана је једна врста обрасца, црвеним мастилом: „манастири, град(ов)и, паланке, села, поља, жупе, пиши имена ч(е)л(ове)ком.” Овакав текст, прилично неуобичајен, требало је да послужи као једна врста упутства или формулара ономе ко буде попуњавао поменик. У сачуваним поменицима не среће се ништа слично. Од л. 26б до л. 30а налазе се само световна имена хришћана, заједно мушка и женска. Даље, до краја књиге, имена су уписивана искључиво по местима, у две колоне, без наглашавања да ли се ради о живима или мртвима. Празни листови су: 24а, 81б, 100б, 101а–108б, 109б–110а, 111б–113а, 114б и 115б.

Дух времена у којем се поменичке књиге називају различитим именима сликовито дочаравају први и последњи запис – рукопис је започет упутством за уписивање у поменик, док на задњој корици пише: *Снї ѿпци листъ Монастира Грабовца: | храма Архистратига | Мнѣхана.*

Књига је све време коришћења остала поменик, с тим што се управо на њеном примеру може пратити развој књига овог типа. Из

⁴⁹ Запис је објављен у Опис 1991, 26–27.

⁵⁰ На л. 23б су имена јеромонаха манастира Милешево.

старијег, несачуваног поменика пренет је садржај до л. 30. У наредном периоду, у том делу књиге дописивана су имена испод постојећих, на празним местима. Дакле, у првом периоду употребе, књига је исписана до л. 30, потпуно у духу старијих поменика.

У другом периоду коришћења, након 1721, њена структура се мења, тако што се у заглављима истичу називи насеља из којих потичу приложници, без обзира на њихов друштвени положај. Понегде се налазе белешке које почињу са: *Писа* (л. 32а, 35б, 40а, 49а, 116а, 117а, 117б), а у наставку следи име приложника, износ прилога и имена живих и упокојених сродника попут типичних бележака из општег листа. Прилози су давани за сарандаре (л. 68а–68б), проскомидије (л. 49а, 66а, 67а, 67б, 69а) и општи лист (л. 54а).⁵¹ Међутим, овакав садржај је занемарљив у односу на остали преовлађујући поменички садржај, а књига је одличан представник епохе у којој поједини поменици полако мењају структуру, док њихови писари нису сигурни у коришћењу назива саме књиге.

Руком писара који је исписао уводни део и обрасце у књизи исписан је и поменик *от г(о)сподѣ сръпске*, све у склопу текста, без издвајања имена у посебну целину. Поменик почиње именом (Стефана) Немање, односно Симеона монаха и мироточца и његове супруге, благочестиве госпође монахиње Анастасије. После њих су први краљ Стефан, у монаштву Симеон⁵² и монахиња Ана. Затим следе краљ Радослав, у монаштву Јован и монахиња Ана, па краљ Стефан,⁵³ у монаштву Теоктист и краљ Стефан Урош.⁵⁴ Након краљева уписана су имена цара Стефана (Душана), царице монахиње Јевђеније⁵⁵ и цара Уроша. Следе имена краља Вукашина и његовог сина Марка, а потом кнеза Лазара, монахиње Евгеније и деспота Стефана. Након Лазаревића, помињу се Бранковићи, најпре Вук Бранковић и монахиња Марина, па деспот Ђурађ и деспотица

⁵¹ О молитвама за живе и упокојене, као и о износима за њих видети: Грујић 2012, 91; Пузовић 2012а, 315–318; Пузовић 2017, 204; Пузовић 2018а, 257–258; Пузовић 2018б, 64–67.

⁵² Тредало би да је монах Симон, али у овом случају пише Симеон.

⁵³ С обзиром на монашко име Теоктист, сигурно се мисли на краља Драгутина (1276–1282), што значи да су пре њега изостављени краљ Владислав (1233/34–1243) и краљ Стефан Урош I (1243–1276).

⁵⁴ Ово име могло се односити на краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) или Стефана Уроша III Дечанског (1321–1331).

⁵⁵ Царица Јелена замонашила се под именом Јелисавета, а након примања велике схиме добила је име Јевђенија.

Јерина (Ирина), деспот Лазар и госпођа Јелена, царица Мара, Гргур и Стефан, монахиња Ангелина, деспот Јован, Кантакузин Андроник, деспотица Јелена и на крају деспот Стефан. Помени српских владара, у оваквом поретку, занимљиви су као сведочанство о српској средњовековној држави и њеним владарима из перспективе једног грабовачког монаха из средине XVII века. Може се поставити питање зашто нема помена свих српских краљева и њихових супруга, између краља Владислава и цара Душана. Остаје нејасно да ли је писар прескочио да их упише и да ли су били у предлошку с којег је преписивао упутство и владарски поменик. У сваком случају, важно су сведочанство о сећању цркве и перцепцији људи који су у народном памћењу постојали као негативне личности, попут краља Вукашина и Вука Бранковића.

После владарског, следи поменникъ архіеп(н)скопом[ъ] срѣбьскѣмъ. Истом руком исписана су имена следећих архијереја, почев од првог српског архиепископа Светог Саве: Арсенија, Саве, Јоаникија,⁵⁶ Јевстатија, Јакова, Јевстатија, Саве, Никодима, Данила,⁵⁷ Саве,⁵⁸ Кирила,⁵⁹ Никодима,⁶⁰ Максима,⁶¹ Данила,⁶² Саватија,⁶³ Прохора,⁶⁴ Пајсија и Гаврила.

⁵⁶ Требало би да се овај помен односи на архиепископа Јоаникија I (1272–1276), али с обзиром на то да је то једини помен архијереја с овим именом, онда је изостављена далеко важнија личност – архиепископ Јоаникије II (1338–1346), први српски патријарх (1346–1354). Уп. Сава 1996, 230–232.

⁵⁷ Највероватније архиепископ српски Данило II (1324–1337). Данило I (1271–1272) није поменут. Уп. Сава 1996, 151–154.

⁵⁸ Одавде почиње помен патријараха – именом другог српског патријарха Саве IV (1354–1375), пошто је први, Јоаникије, изостављен, као што је већ речено. Уп. Сава 1996, 427–428.

⁵⁹ Патријарх српски Кирил I (1407/09–1418). Изостављено је неколико патријараха: Јефрем (1375–1380, 1389–1392), Спиридон (1380–1389), Данило III (1392–1396), Сава V (1396–1407), Данило IV (1407). Уп. Сава 1996, 275–276.

⁶⁰ Патријарх српски Никодим (1446–1453), а изостављени су патријарси Никон (1419–1435) и Теофан (1446). Уп. Сава 1996, 365.

⁶¹ Највероватније архиепископ и митрополит београдски и сремски Максим Бранковић (1508–1516).

⁶² Није јасно на којег архијереја је писар мислио, пошто после патријарха Данила IV (1406) нема патријарха с овим именом, а чудно је да се његово име нађе међу архијерејима из XVI века. Уп. Сава 1996, 154–155.

⁶³ Патријарх српски Саватије Соколовић (1585–1586), с тим што су изостављени сви патријарси обновљене Српске патријаршије пре њега и између њега и патријарха Пајсија (1614–1647). Уп. Сава 1996, 435.

⁶⁴ Највероватније је у питању помен охридског архиепископа Прохора (око 1528 – око 1550). Уп. Костић 1922, 32–39. Према списку српских патријараха из Општег

Другом руком дописана су имена патријараха Максима и Арсенија, што још једном потврђује време настанка књиге. Дакле, у складу с најстаријом забележеном годином и воденим знацима на хартији књиге, њено време настанка може с великом сигурношћу да се смести у последње године управе патријарха Максима (1655–1672, †1680) или почетак управе патријарха Арсенија III (1672–1706), јер је патријарх Гаврило последњи уписани архијереј руком првог писара. Занимљиво је да писар није раздвајао патријархе од архиепископа, већ је све навео заједно, иако је касније предвидео рубрику за патријархе (л. 5), коју је оставио непопуњену. Можда је због тога на л. 3б, изнад оквира, написао „превари се”.

Међу митрополитима поменути су: Петроније, Аксентије, Макарије, Теодор, Макарије, Исаија, Епифаније, Севастијан, Иларион и Атанасије.⁶⁵ Касније су додата имена митрополита Виктора (записано као Фиктор), Василија, Максима и Никанора.⁶⁶ Иако њихова имена нису пропраћена епархијским одредницама, уочљиво је да списак за-

листа Пећке патријаршије (Пећ 110), Прохор би био 11. српски патријарх, између Никодима II и Ник[анора] (оштећен текст). Уп. Пећ 110, л. 1а–1б; Милојевић 1972, 74.

⁶⁵ Опис 1991, 27. Списак митрополита почиње босанским архијерејима: Петронијем, Аксентијем, Теодором Макаријем и Исаијом (крај XVI – средина XVII века). Занимљив је двоструки помен митрополита Макарија, као и помен митрополита Епифанија, који је познат по својим активностима у залеђу млетачке Далмације средином XVII века. Детаљније: Сава 1996, 9, 39–41, 186, 202–207, 295–298, 406, 485; Пузовић 2004, 10. Истом руком исписана су имена будимског епископа Севастијана I (пре 1643–1643) или Севастијана II (1643–1662) и сигетско-печујског и мохачког митрополита Илариона (1640–1641), који је можда иста личност с Иларионом, митрополитом београдско-сремским (1644–1662). Детаљније: Тричковић 1980, 126, 133; Сава 1996, 194, 438; Васин–Нинковић 2018, 14. Последњи архијереј уписан руком првог писара је митрополит *Аѿтанасије*, што би према времену настанка поменика указивало на познатог владiku Атанасија Љубојевића, који је 1681. године постао дабарски, односно босански митрополит. Уп. СБР 5, Нови Сад 2011, 714–715 (М. Д. Павловић).

⁶⁶ Последња четири архијерејска имена додата су у три наврата: најпре, име будимског владике Виктора (према најновијим истраживањима био је на трону Будимске епархије у два наврата: први пут после 1663, а пре 1668, а други пут од 1679. до 1684/85. Уп: Васин–Нинковић 2018, 15–16), затим епископа будимског Василија Димитријевића (1728–1748) и на крају, истом руком, имена двојице мохачких владика: Максима Гавриловића (1721–1732) и Никанора (1710–1718). Занимљив је начин уписа упокојених архијереја, од Василија до Никанора, уписан је прво најмлађи упокојени, а онда његови претходници. Уп. Сава 1996, 59–60, 80, 304, 354–355.

почиње редоследним поменом старијих босанских митрополита, што наводи на закључак да је овај поменик могао настати преписивањем с неког старијег предлошка, који је у крајњем исходу потицао управо с подручја Босанске епархије. Током раздобља турске власти (XVI–XVII век) манастир Драговић се налазио под јурисдикцијом босанских митрополита, а према казивању *Грабовачкој лейхойиса*, драговићки монаси су 1619. године, приликом коначног пресељења у манастир Грабовац, донели са собом и књиге. Међу донетим књигама се могао налазити и првобитни (несачувани) поменик, који је потом могао бити коришћен све до започињања исписивања ове књиге, јер су у њега уписивана имена и будимских и мохачких владика, што је разумљиво с обзиром на то да је манастир Грабовац, у дугој историји свога постојања, био у саставу подунавских епархија. Пре 1640. године припадао је Мохачкој епархији, која је након смрти владике Максима сједињена са Сигетско-печујском епархијом на челу с митрополитом Иларионом (1641). Уједињена епархија припојена је 1643. године Будимској епархији, на челу с митрополитом Севастијаном II (1643–1662),⁶⁷ у чијем ће саставу остати до обнове Мохачко-сигетске епархије (фактички 1691, формално 1695 године), од стране патријарха Арсенија III Црнојевића, а на челу с епископом Јефремом Јанковићем Тетовцем (1691–1700/01).⁶⁸ У оквиру ове епархије остаће до њеног укидања, 1. октобра 1733. године, након смрти епископа Максима Гавриловића (1721–1732).⁶⁹ Територија епархије је подељена тако што је Осечко поље најпре припало Пакрачкој епархији, а потом карловачкој архидијецези, а остатак је прикључен Будимској епархији. Овом приликом, Грабовац је доспео под јурисдикцију Будимске епархије, на челу с владиком Василијем Димитријевићем (1728–1748).⁷⁰ Дакле, попис митрополита у директној је вези с јурисдикционом припадношћу манастира и његовог поменика.

Поред поменутих, у овом поменику касније је уписано још неколико архијереја. Међу њима је темишварски митрополит Јоаникије,⁷¹

⁶⁷ Тричковић 1980, 127–128, 133–134. Детаљно о историји Будимске епархије видети у монографији о овој епархији: Васин–Нинковић 2018.

⁶⁸ Васин–Нинковић 2018, 18–19.

⁶⁹ Пун назив епархије био је Мохачко-сигетска, сечујска и осечкопољска.

⁷⁰ Руварац И.–Руварац Д. 1922, 47–48.

⁷¹ Јоаникије Владисављевић, темишварски епископ (1713–1727). Уп. СБР 2, Нови Сад 2006, 243–244 (С. Бугарски).

који је у два наврата дао прилог Грабовцу, у граду Темишвару, 1721. године (л. 70б) и у Ђулинском пољу, без уписане године (л. 71а). Дакле, у овом случају, уписано је име живог архијереја, што показује тенденцију уписивања живих верника у млађе поменике, блиско садржају општег листа.

Захваљујући спорадичним записима на маргинама (л. 73б, 74б, 79б), може се закључити да су живи уписивани у леву колону, док је десна остављена за мртве, као што је јасно назначено у рукописима Гр 6 и Гр 10. Кад су на једној страни уписани приложници из два насеља, тако да је једна колона служила за једно насеље, не може се одредити да ли се ради о живима или о мртвима.

Могуће је да је било одступања од овакве праксе, као приликом уписа архијереја Михаила, односно епископа будимског Михаила Милошевића (1716–1728),⁷² и његовог наследника, будимског владике Василија Димитријевића (1728–1748). Епископ Михаило уписан је у левој колони на листу 76б, а епископ Василије, касније, другом руком, у десној колони истог листа, обојица у седишту епархије, Сентандреји, без назначене године. С обзиром на године њихове управе, логично је или да су обојица уписани као живи, или да је Василије Димитријевић био жив, а Михаило Милошевић као његов претходник већ упокојен. Није искључена ни могућност да је грабовачки монах записао име свог епископа Василија у колону која је била празна, не видећи у томе ништа необично.

Као још једна потврда уноса имена живих приложника у леву колону може да послужи пример имена пакрачко-славонског епископа Никифора (Нићифора),⁷³ и другом руком Софронија егзарха,⁷⁴ испод назива места Пакрац у Славонији (л. 95б). Уписани су живи, свакако пре 1743. године, док је Софроније Јовановић још био егзарх епископу Нићифору (1721–1743, †1750).

⁷² Сава 1996, 328; СБР 6, Нови Сад 2014, 667–668 (В. С. Дабић). У последње време постоји мишљење да почетак његове управе треба рачунати од 1717. године. Уп. Васин–Нинковић 2018, 25, нап. 60.

⁷³ Пакрачки епископ Нићифор Стефановић (1721–1743, † 1750). Испод његовог имена су имена Стојана и Цвете, вероватно његових родитеља. Уп. Сава 1996, 360–361.

⁷⁴ Пакрачки епископ Софроније Јовановић (1743–1757), дугогодишњи егзарх епископа Нићифора. Хиротонисан је 1743. године, јер се епископ Нићифор повукао због болести, али је од цара потврђен тек три године касније због противљена загребачког бискупа. Уп. Сава 1996, 461; СБР 2009, 631–632 (Б. Цинцар-Костић).

На л. 109а налази се запис о посети манастиру Грабовцу епископа мохачко-сигетског Максима Гавриловића (1721–1732)⁷⁵ од 9. децембра 1721. године.⁷⁶ У селу Капоња, приложници су били из породице чувеног официра Јована Монастерлије. Међу њима поменути су Јефимија, Ана, оберкапетан Адам, Неда, Никола, Ана и оберкапетан Јован (л. 56а).

Поред историјског значаја забележених имена истакнутих државних и црквених великодостојника треба набројати и сва забележена насеља која мапирају пут монаха у писанији. Све заједно отвара један нови свет свакодневног монашког живота у борби за опстанак, одржање и обнову манастира. Сваки топоним је важан јер представља сведочанство о простору духовног утицаја манастира Грабовца.⁷⁷ У забележена насеља стизали су грабовачки монаси, посећивали српски народ, учвршћивали веру и повезивали их у духовну заједницу. Ради се о следећим насељима: град Коморан (л. 16б), Будим град (л. 17б), Раковац (л. 19б), манастир Тројица (л. 20а),⁷⁸ манастир Раковац (л. 22а),⁷⁹ манастир Милешева (л. 23б),⁸⁰ град Будим (24б), град Пешта (л. 25а), град Мухач (л. 25б), Ланчут (л. 25б), град Товна варош хришћанска (Толна?, л. 26а), Нова Паланка (л. 26а), Сексар (Сексард, л. 26а), село Варача (л. 26б), Сенђурађ (л. 27а), село Ђапа (л. 27а), Минцет (л. 30б), Бач село (л. 31а), село Нана (л. 31а), Село Нуа (? , л. 31б), село Маиш (Мајш, л. 31б), Бикат (л. 31б), село Сака (л. 32а), Белаци (л. 32а), Сака (л. 32а), село Сенђур (л. 32б), Хрвати (л. 33а),⁸¹ Сексар (л. 33б), Батасек (Батосек, Батасијек, л. 33б), Кнача (л. 34а), село Божук (л. 34а), село Воцвен (л. 34б), село Кулеш (л. 34б), Помаз (л. 35а), град Биоград (л. 35б), варош Амзабег (л. 36а), варош Пакша (л. 36а), Копаник Поло (? , л. 36б), Капушвар (Капошвар, л. 36б), Сарваш– на маргини (л. 36б), Копань– на маргини (л. 36б), Табоцко Поље (л. 37а), Упара (л. 37а), Измињ (? , л. 37а),

⁷⁵ Владика Максим изабран је за владикау почетком 1721, а посвећен на Спасовдан 18. маја исте године (Уп. Сава 1996, 304).

⁷⁶ Посета манастиру Грабовцу у децембру 1721. године вероватно је била у склопу прве архијерејске каноничне визитације епархије.

⁷⁷ На првих шеснаест листова нема помена места, што је још један показатељ да су ти листови исписани у време настанка књиге, а остали у другом периоду коришћења.

⁷⁸ Једини уписани је јеромонах Елевтерије.

⁷⁹ На л. 19б уписан је само [Х]аџи Рувим, а на л. 22а јеромонах Рувим. Вероватно је у питању иста личност.

⁸⁰ Уписана су имена монаха Гаврила, Неофита, Василија и Пеје (л. 23б) и јерођакона Михаила, Теодора, Пајсија, Јована, Ананију, Теодора, Мисаила и Јова (л. 24а).

⁸¹ Село Хрвати. Помиње се и у Врдничком поменику (ПБ 256, л. 33б).

Осис– на маргини (л. 37δ), Пакша (л. 38а), Нова Паланка (л. 38а), Кандач (л. 38δ), село Шарок (л. 38δ), Циково (л. 39а), Седмарња (? л. 39δ), село Хића (л. 39 δ), Сабадин Велики (? л. 40а), Павловци (л. 40δ), село Мекињиш (л. 40δ), село Јаћа? (л. 41а), Денбо? (л. 41а), Суђутака? (л. 41δ), Карасалаш (л. 42а), Томашино поље (л. 42δ), Дорог (л. 42δ), село Ћибиз? (л. 43а), село Сердељ (л. 43а), село Харда (л. 43δ), село Мечка (л. 43δ), село Алмаш (л. 44а), село Иванча (л. 44δ), село Агарда (л. 45а), село Иђош (вероватно садашњи Српски Хидош, недалеко од Грабовца) (л. 45δ), Сеппетер (л. 46а), Батосек (л. 46а), Сесака (л. 46δ), Мириловићи (л. 47а), село Перкат (л. 47δ), село Лота (л. 48а), Елисалаш (? л. 48δ), град Коморан (л. 49а), Батосијек (Батосек, л. 49а), град Тиона (Толна?, л. 49δ), Варач (л. 49δ), Маточ (л. 50а), село Мораћи (л. 50δ), село Липова (л. 51а), село Иђош (л. 51δ), Зомба (л. 52а), село Ланчут (л. 52δ), Халмаш (л. 53а), Лак село (л. 53а), Венким? (л. 53δ), Кајмад (сада Кајмадпуста, л. 53δ), варош Паланка (л. 54а), село Чатар (л. 54δ), село Јани (сада Јанапуста) (л. 55а), село Лало (л. 55δ), Тормаш (л. 55δ), село Грежда (л. 56а), село Капоња (л. 56а), село Батови (л. 56δ), Мухачко Поље (л. 57а), Кишвалуба (Кишфалуда, л. 57а), Качвала (л. 57δ), село Чешак (л. 58а), варош Грабовац (л. 58а), село Куртеш (л. 58δ), село Патан (л. 59а), село Туркињ (л. 59δ), Сегет (л. 59δ), град Печуј (л. 60а), Батосијек (Батасек, Батосек, л. 60а), село Варужда (л. 60δ), село Дороги (л. 61а), варош Чањ Курт (Курд, л. 61δ), Равса (л. 61δ), Печуј (л. 62а), село Бержак (л. 62а), Шаш (Шашд, л. 62δ), варош Баја (л. 63а), град Кањижа (л. 63δ), село Вешмењ (л. 64а), Рајковци (л. 64δ), град Шиклеуш (л. 65а), село Сапут (л. 65δ), село Апара (л. 66а), село Медина (л. 66δ), варош Сечуј (л. 67а), Велика Нана (л. 67а), град Осек, Доња Варош (л. 67δ), село Јаблан (л. 68а), град Ђур (л. 68δ), Осечко поље (л. 69а), село Трпиња (л. 69а), Хердут (Ердут, л. 69δ), Тења (л. 69δ), село Мечка (л. 70а), Влашка, град Темишвар (л. 70δ), Ђулско Поље (л. 71а), Арад (л. 71а), Мађар Боја (л. 71δ), варош Сентандреја (л. 72а), Бачка (л. 72δ), манастир Лепавина (л. 73а),⁸² Феудвар (л. 73δ), село Леперда (л. 74а), Идвиг (л. 74δ), Шимонторна (л. 75а), Маџар Боја (л. 75δ), Света Гора, манастир Хиландар (л. 76а),⁸³ варош Сентандреја (л. 76 δ), село Бањ (л. 77а), Сулош (л. 77δ), село Виљан (л. 78а), Каравуково (л. 78δ), село Липова (л. 79а), Бернејева (л. 79δ), село Борјат (л. 80а), Кобиље (л. 80δ),

⁸² Приложници су били јеромонаси [Х]ристофор, Василије и Стефан.

⁸³ Једини уписани је јеромонах Стефан.

село Петрај (л. 81а), Нова Нана (л. 82а), варош Каћани (л. 82б), варош Печвар – Печвар (л. 83а), Шанац Варадински (л. 83б), варош Жабаљ (л. 84а), варош Футог (л. 84б), Каћ (л. 85а), варош Карловци (л. 85б), Шумберак (л. 86а), Гарчин (л. 86б), Жабаљ (л. 87а), Санбор (Сомбор?) (л. 87а), Санбор (Сомбор) (л. 87б), Врбас (л. 87б), село Сивац (л. 88а), село Пивнице (л. 88а), Сент Томаш (л. 88б), Ченеј Салаши (л. 88б), Бокчиновци (л. 89а), Богојево (л. 89а), Чуруг (л. 89б), Бечеј (л. 89б), Село Петрово (л. 90а), Сента (л. 90а), Мол (л. 90б), Ада Сенћанска (л. 90б), Кањижа (л. 91а), Мартонош (л. 91а), Сегедин (л. 91б), Суботица (л. 92а), Баја (л. 92а), Вуковар (л. 92б), Даљ (л. 93а), Чепин (прецртано) (л. 93а), Шодоловци (л. 93б), Јармиње (л. 93б), Моровић (л. 94а), Маркушици (Маркушица, л. 94а), Острово Чепин (л. 94б), Острогон (л. 95а), Пантелија (данас Дунајуварош, л. 95а), варош Пакрац у Славонији (л. 95б), Хопово манастир (л. 96а), Бреме (л. 96б), Болман (л. 96б), Мухач (л. 97а), Феудвард у Бачкој (л. 97б), Парабуће (л. 97б), Петрово село (л. 98а), Турија (л. 98а), Брестовац (л. 98б), Ириг код Печуја (л. 99а), село Литоба (л. 99б), село Козар (л. 99б), село Калаз (л. 100а), варош Жабаљ (л. 110б), Чуруг (л. 110б), град Карлштат (Карловац) у Хрватској (л. 111а), град Надажди (л. 113б), село Мечка (л. 114а), Маџар Боја (л. 115а) и село Капоња (116а).

Списак топонима доводи до закључка да су манастирски приложници потицали са широког подручја тадашње Угарске. Највише забележених насеља је из непосредног окружења, у чијем центру се налазио манастир са широм околином, док помени тридесетак бачких и десетак западносремских и славонских села сведоче да је и на овом подручју манастир Грабовац имао снажан духовни утицај. Тај утицај, у виду концентричних кругова, допирао је на југу до фрушкогорских манастира, а на северу до Острогона и Сентандреје са околним селима. Замишљена линија на истоку би повезивала Темишвар, Арад и Ђулу, а на западу би допирала до Карловца и манастира Лепавине.

*

Општи лист манастира Грабовца (Гр 9)⁸⁴ служио је за уписивање великих новчаних прилога и приложника, у периоду од 1730. до 1785.

⁸⁴ Сигнатуре фотографија и микрофилма ове рукописне књиге у Одељењу за археологију Народне библиотеке Србије су Ф 674 и А 1463. Каталогски опис Гр 9 објављен је у Синдик 1987, 85–86, а потпун археографски опис у Опис 1991, 29.

године, уз неколико спорадичних уписа из XIX века, од којих је последњи из 1896. године. На л. 1а налази се запис с основним подацима о књизи, попут насловне стране, где се каже: *Парѣснѣа или Поменникъ монастыря С(в)а(т)оархангелскогѡ Грабовца. Поминнаѣмый На лнтѣргѣахъ и всѣхъ утрѡ же на повседневныхъ лнтѣахъ. Оустроиса по древнемѹ оуставѣ церковномѹ :-* Лѣта 1730⁸⁵

На полеђини овог листа (л. 1б) прецизирано је ко се може уписати у књигу. То су ктитори који од свога имања, на једно име, приложе по 75 форинти у манастир, у готовом новцу или у стварима, покретним и непокретним. Уписује се име приложника, од којег је града, места или вароши, и које године, дана и месеца је дао прилог. Дакле, књига је установљена 1730. године према древном уставу цркве односно јерусалимском типуку за уписивање имена приложника који ће бити помињани на литургијама и на свакодневним малим поменима, увече и ујутру.

Као што се види из овог записа, књига је приликом формирања названа парусија или поменик, али по својим типолошким одликама она је општи лист. Описни начин уписивања приложника и прилога с наглашавањем врсте и висине прилога, без обзира на то што би према правилу требало да се уписују само приложници парусије (једне или више) у износу од 75 форинти, уз имена која су додата испод описа давања, подељена на живе и упокојене, сврстава је у општи лист. Још један доказ оправданости њеног препознавања као општег листа је веза ове књиге с *Помеником манасѣица Грабовца*, бр. 10. Наиме, у манастирски поменик (Гр 10) преписана су имена из Гр 9, од л. 283 до л. 302, и још с л. 312а и 317а. Стиче се утисак да је писар изоставио поједина имена, нарочито она која се понављају, случајно или намерно, не може се утврдити без детаљније анализе. На овом примеру потврђује се претпоставка да су имена приложника из општих листова преписивана у манастирске поменике, јер су поменици били подеснији за коришћење на богослужењима, пошто су у првом плану садржали имена, без превише додатних информација које су одликовале опште листове.

Међу опште листове ову књигу сврстава и прилично велики број других бележака, које су унете позније, махом у XIX веку. Оне говоре у прилог чињеници да се књига није налазила у олтару, где су обично стајали поменици како би били доступни на проскомидији, него међу

⁸⁵ Опис 1991, 29.

другим богослужбеним књигама, можда у певници, јер је била при руци манастирским ђацима. Они су на празним листовима исписивали различите молитве, попут тропара преносу моштију Светог Николе у град Бари (л. 173б), молитве *О Тебје радујейсја* (л. 216б), тропара и кондака Св. Николи из млађег периода (л. 21а), тропара на Христово рођење (л. 22а), на Свето Богојављење (л. 23а) и на Сретење (л. 23б). Важан је и запис о обнови храма, готово сасвим из темеља, при игуману Адријану Станишићу из 1897. године (л. 189б). Последње белешке су из 1897. (л. 221б) и 1898. године (л. 222б). Празни листови су: Ib–IVb, 3б–5б, 6б–7б, 8б, 9б, 10б, 11б, 12б, 13б, 14б, 15б, 16б, 17б, 18б, 19б, 20б, 21б, 24а, 25а–30 б, 31б–42б, 43б–173а, 174а, 188а и 229б.

Прилози су давани како у самом манастиру Грабовцу тако и у другим наведеним местима, с тим што су увек на првом месту писана имена насеља у којима су живели приложници. Највише су прилагане парусије у износу 75 форинти, као што је било предвиђено, тек понеко је приложио више или мање од тога. Ради прегледности, а због значаја приложника и прилога, најважнији подаци који се односе на број листа у књизи, имена приложника, њихово место живљења, време уписа и износ прилога биће приказани у Табели 1.

Табела 1. Приложници манастира Грабовца према подацима у Гр. 9⁸⁶

Број листа	Име приложника	Место	Време	Прилог / Напомена
2а	благородна госпођа Јелисавета Бранковић ⁸⁷	Шиманда у комитату Арадском, у Епархији Арадској	8. септембар 1767.	парусија (75 фор.)
2б–3а	протојереј алмашки Живко Цвејић ⁸⁸	Алмаш		парусија
6а	Стефан Монастирлић	Капоња	8. септембар 1767.	парусија (75 фор.)

⁸⁶ Подебљана имена приложника и имена њихових сродника преписана су у манастирски поменик Гр 10.

⁸⁷ Супруга почившег Георгија Црнојевића.

⁸⁸ Уписао своје и 72 имена својих упокојених сродника.

8a	митрополит Павле Ненадовић	варош Карловци	8. новембар 1760.	сребрни путир
9a	браћа Павле, Петар, Андреј и Стефан Поповић	варош Сентандреја	20. јул 1773.	200 дуката
10a	Михаил Чоренда ⁸⁹	варош Сентандреја	23. мај 1776.	парусија
10a	Георгије Поповић, постмајстер ђармотски		27. јул 1785.	100 форинти
11a	госпођа Марија Лазаревић	град Будим	28. септембар 1773.	парусија (75 фор.)
11a	Јован Станковић	град Будим	29. јун 1785.	парусија (75 фор.)
12a	Јосиф Коларевић	варош Кањижа	21. октобар 1774.	100 форинти
13a	Павле	Доброгец	29. јун 1775.	парусија (75 фор.)
13a	Михаило Миловановић			живи и усопши из каснијег периода
14a	Димо	варош Мухач	29. јун 1775.	парусија (75 фор.)
15a	господар Јован ⁹⁰	варош Сексард	23. децембар 1775.	65 форинти
16a	господар Алексије Матић ⁹¹	Горњи Карловци близу мора	30. април 1779.	100 форинти
17a	приложи господар Алексиј ⁹²	варош Костајница	4. маја 1779.	
18a	јеромонах Никита Тошић	манастир Ремета	20. јун 1781.	парусија (75 фор.)
19a	господар Димитрије Димза	град Будим		парусија (75 фор.)

⁸⁹ У међувремену је умро, а износ је дао Георгије Поповић, тутор покојног Михаила.

⁹⁰ Упокојио се тај дан у манастиру Грабовцу.

⁹¹ Парусија је примљена од татора након смрти Алексија Темелића.

⁹² Није уписано ништа више од овога.

20a	господар Георгије	Фелдвар	9. март 1783.	парусија (75 фор.)
228a	Радивој Чизмешаја	варош Осечка Доња	8. септембар 1732. ⁹³	парусија (75 фор.)
228б	господар Ненад Бајић	[варош Осечка Доња]	23. април 1733.	на дан Светог Георгија
228б	госпођа Милица Петровица	[варош Осечка Доња]	16. август 1734.	парусија (75 фор.)
229a	господар Ненад	[варош Осечка Доња]	15. август 1736.	парусија (75 фор.)
229a	Станко Арнаућин с братом Димитријем	Осек	25. март 1736.	парусија (75 фор.)
230a	свештеник Илија Продановић	село Тења у Осечком Пољу	16. јул 1738.	парусија (75 фор.)
230a	Хаџи Александар Којић		19. мај 1874.	парусија (75 фор.)
240a	Ева Ленчежка	град Коморан	6. август 1731.	парусија (75 фор.)
240a	господар Георгије	С(ен)томашин		парусија (75 фор.)
240a	господар Георгије	Пешта		парусија (75 фор.)
241a	Ана, супруга покојног Јанка из Венига	град Коморан	20. септембра 1785.	50 форинти ⁹⁴
255a	Божо Бугарчић	варош Печвар	6. августа 1731.	парусија (75 фор.)
255a–255б	браћа Симеон и Јован Ракић ⁹⁵	Печвар	11. новембар 1734.	звоно од два цента
256a	Лазар и Јован Николић	Печвар	1739.	парусија
257a	Божо Бугарчић	варош Печвар	30. децембар 1743.	парусија (75 фор.)
257a	јереј Алексиј		1830.	50 форинти

⁹³ Празник Рождества Пресвете Богородице, Мала Госпојина.⁹⁴ Парусија је примљена од епископа Софронија Кириловића.⁹⁵ Велики ктитори манастира Грабовца, приликом његове обнове (1736–1741).

258a	Анастас Димић Харнаут	варош Ириг	10. мај 1741.	ручку сребрну и позлаћену
259a	Теодор Топаловић	варош Ириг близу Печуја	29. јун 1743.	парусија (75 фор.)
268a	Јован Николетић	варош Баја	24. јун 1732.	две парусије, за свој и очев помен
269a	„благородни господар” ⁹⁶	варош Баја	24. мај 1740.	парусија
271a	Арсеније и Теодор Веселиновић	варош Баја	2. јула 1740.	парусија (75 фор.)
274a	господар Трифон	варош Баја	2. јул 1740.	парусија (75 фор.)
277a	Лазар Грујић	варош Баја	1740.	парусија
279a	Андроник	варош Баја	18. јануар 1742.	парусија
280a	Мишко Ференчевић	варош Сомбор	26. децембар 1742.	две парусије, за свој и помен покојног брата
282a	капетан Пантелејмон и госпођа Марија Игнаница и Теодор	град Сигет	27. децембар 1733.	две парусије и једно свештеничко одјејаније
282a	госпођа Марија Игнаница	град Сигет	6. август 1736.	парусија
283a–283б	Пантелејмон Капушварац капетан Сигетски ⁹⁷	град Сигет	25. децембар 1736.	ктитор
297a	Петар Карастанковић	варош Шиклеуш (Шиклош)	28. март 1733	парусија
298a	Димитрије Лазаревић, Грк	варош Шиклеуш	25. април 1736.	парусија

⁹⁶ Вероватно се мисли на претходно уписаног Јована Николетића.

⁹⁷ Био је трећи ктитор на одређени трећи део трошка новосазиданој грабовачкој цркви на свој вечни помен и помен својих живих и усопших.

299a	Димитрије Лазих	варош Шиклеуш	4. април 1738.	парусија
299б	<u>Георгије Новаковић</u> ⁹⁸		<u>4. децембар 1739.</u> ⁹⁹	[парусија]
301a	Георгије, Гроба Христова поклоник, родом Бугарин	Шиклеуш	29. јун 1739.	парусија
302a	Панагиот Грк ¹⁰⁰	Шиклеуш	1738.	парусија
303a	Зограф Јован	град Сервија	3. јануар 1740.	парусија
312a	баба Вујана, мати Марјанова	Градовац	10. јануар 1735.	парусија
317a	будимски епископ Василије Димитријевић ¹⁰¹	варош Свети Андреј (Сентандреја)	1. март 1736.	(велики) ктитор манастира
318б–319 а	Петко Георгијевић	варош Свети Андреј	16. март 1737.	парусија
320a	Милица Вујатовица	Свети Андреј	26. маја 1737.	парусија
320a	госпођа Виназита Нешковица са сином Петром	Свети Андреј	28. октобар 1785.	парусија (исплаћено 45 форинти)
321a–321б	Теодор Адамковић	Свети Андреј	2. јануар 1739.	парусија
322a	протопрезвитер помаски кир Михаило	Помаз	11. април 1736.	парусија
325a	Никола Рајић и његова супруга Ана Монастерлија	Капоња	29. јун 1736.	две парусије
325a	Јован Дачић	Кајмад	29. јун 1736.	парусија
326a	Сара, жена покојног Петра Ђурчије	Федвар		парусија
327a	Петар и Георгије	Федвар	1. август 1739.	парусија

⁹⁸ По његовом завештању, прилог је дат након упокојења.

⁹⁹ Последњи уписани приложник чије је име уписано и у Гр 9 и у Гр 10.

¹⁰⁰ Упокојио се 1738. године, а парусија је приложена по његовом завештању.

¹⁰¹ „Православни епископ будимски, стонобеоградски, сигетски, сечујски и мохачки” био је велики ктитор новосазидане цркве у манастиру Грабовцу.

327a	свештенојереј Исак	Пантелија (Дунаујварош)	7. јануар 1758.	парусија за помен мајке (70 фор)
327a	свештенојереј Исак	Пантелија (Дунаујварош)	26. јануар 1758.	парусија за себе и остале сроднике (70 фор) ¹⁰²
328a	Димитрије Јовановић	варош Москопоље	5. септембар 1754.	парусија
330a	Радивој Стојадиновић	Модош у Банату	26. априла 1744.	парусија
363a	Петар Димић	град Будим	10. фебруар 1737.	парусија
364a	Петар Кнежевић	град Будим	25. децембар 1739.	парусија
364б	протопопница Марија	град Будим	9. новембар 1750.	парусија
367a	Димитрије и Георгије Лукић	Мајурбоја	20. јануар 1739.	парусија
370a	Илија Пејаковић	град Будим	26. мај 1750.	парусија (75 фор.)
373a	Утва Михађаковица	Острогон	5. јун 1750.	парусија (75 фор.)

На основу изнетих података јасно се види ко су били велики приложници манастира Грабовца и одакле су потицали. Већином су то били богати Срби и Грци из већих градова и вароши попут Будима, Сентандреје, Баје, Сигета, Печвара, Фелдвара, Пантелије, Шиклеуша, Осека, Кањиже, Коморана и Острогона. Неколико приложника било је из сасвим удаљених места попут Москопоља, Сервије, Модоша и Шиманде, који су имали блиске везе с Грабовцем. Велики приложници били су, природно, из насеља у непосредној манастирској околини. Велики приложник био је и карловачки митрополит Павле Ненадовић (1749–1768), а посебно треба истаћи залагања будимског владике Василија Димитријевића, који је био велики манастирски ктитор. На

¹⁰² Вероватно се између два прилога упокојио, односно вероватно је друга парусија исплаћена по завештању, пошто се након парусије дате за себе спомиње у списку упокојених.

л. 317а, међу живима, била су уписана имена Василија архијереја и Симеона егзарха, а међу упокојенима Вићентија митрополита, Утрина, Милице, Димитрија и Марије. Касније је име Василија архијереја дописано међу усопше, а прецртана су имена живих. На овом примеру се лепо може пратити живот једне поменичке књиге, где се имена упокојених ктитора прецртавају у списку живих и додају на списак умрлих. Приликом уписа његовог прилога објашњено је и шта се подразумева под парусијом – свакодневно помињање црквено.

Ова књига јединствена је у сачуваном поменичком наслеђу због неколико карактеристика. На самом почетку јасно је дефинисано ко ће се уписивати у њу и ово правило је углавном поштовано до краја. Већи део није исписан, а на исписаним странама текст је изложен уредно. Истиче се и лепотом и уредношћу писма, што није карактеристично за опште листове.

*

Поменик манастира Грабовца (Гр 10)¹⁰³ из друге четвртине XVIII века,¹⁰⁴ писан је свечаним писмом, руком једног писара уз неколико уписаних имена и бележака из каснијег периода. На првом листу, који је попут насловне стране, пише: *Свѣтоархаггелскаго манастира Грабовца Поманникъ общи*. Дакле, ова књига, јасно утврђене структуре, класични је поменик, намењен за упис имена архиепископа, архијереја, јеромонаха, презвитера, ђакона, монаха, монахиња, родитеља чланова братства и манастирских ктитора ради свакодневног помињања током малих помена на богослужењима: увече, ујутру и на литургији. Требало би размотрити израз „поменик општи”, који користи монах који је исписао књигу. Због чега назив поменик није био довољан да изрази особине књиге? Вероватно је израз *ойишѣи ѿоменик* настао спајањем речи *ѿоменик* и *ойишѣи листѣи*, које су напоредо коришћене, без јасне представе на који тип књиге се односио први, а на који други термин.

¹⁰³ Сигнатуре фотографија и микрофилма ове рукописне књиге у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије су Ф 675 и А 1464. Каталoшки опис Гр 10 објављен је у Синдик 1987, 86, а у археографском опису овог рукописа донет је цео његов садржај: Опис 1991, 30.

¹⁰⁴ Време настанка утврђено је на основу водених знакова, јер у књизи нема временских одредница.

Поменик је неубичајене структуре, јер после заглавља на л. 1а, следи поменик за уписивање живих (од л. 1б до л. 3а). Додуше, међу живима су првобитно уписана само четири имена – Василија архијереја (л. 1б), Исаије јеромонаха (л. 2б), Симеона презвитера и Михаила презвитера, чије име је прецртано кад се упокојио (л. 3а).¹⁰⁵

Прво уписано име, испод заглавља на којем пише *здѣ жѣѣн* је име Василија архијереја (л. 1б), свакако будимског владике Василија Димитријевића (1728–1748). Испод је плавим мастилом, које се разлило, а потом и изbledело, накнадно дописано неколико архијерејских имена: Арсенија патријарха, Арсенија патријарха, Исаије митрополита, и Стефана Пеѣан(ског) митрополита(а) срем(ског) адм(н)н(н)стратора митропол(о)ѣ карловачке. Свакако је писар мислио на српске патријархе Арсенија III Црнојевића (1672–1706) и Арсенија IV Јовановића (1725–1748), затим на Исаију Ђаковића,¹⁰⁶ и на крају на Стефана Метохијца Пећанина.¹⁰⁷

Од л. 10а именима упокојених архијереја почиње поменик умрлих. Као први записани су Арсеније архиепископ, Виктор архијереј, Симеон архијереј и Вићентије митрополит (10а).¹⁰⁸

Од л. 11а до л. 17б су имена усопших јеромонаха, следе имена јерођакона (л. 18а), па четворице монаха (л. 20а), затим упокојених монахиња (л. 23а). Све је писано истом руком, осим два последња имена на л. 17б која су касније дописана. Овај део преписан је из старијег манастирског поменика, Гр 7, и то имена јеромонаха од л. 8б до л. 14б, име монаха Прокопија с л. 14а, имена монахиња с л. 18б и јерођакона с л. 24а.

¹⁰⁵ На л. 29а, међу упокојеним ктиторима, уписано је име Михаила презвитера, треће и последње по реду у низу презвитера, што значи да се упокојио у данима исписивања поменика.

¹⁰⁶ Најпре владика јенопољски и арадски (пре 1690–1708), а потом митрополит крушедолски (1708).

¹⁰⁷ Владика Стефан, митрополит београдско-сремски (1694 (?)-1708) и бачки (1708–1709), називан је Метохијац и Пећанин, јер је био родом из Пећи (Метохија). Уп. ИСН 1986, 51–53; Сава 1996, 467–468.

¹⁰⁸ Могао би бити српски патријарх Арсеније III Црнојевић, јер је у тренутку исписивања поменика Арсеније IV био жив, као и већ помињани митрополити будимски Виктор (уп. нап. 66), Симеон (према најновијим истраживањима био је на трону Будимске епархије око 1663. Уп: Васин–Нинковић 2018, 14–15), и Вићентије Поповић, бачки владика (1709–1713) и карловачки митрополит (1713–1725). Уп. Сава Вуковић, 80, 450; Бугарски 2012, 58; СБР 1, Нови Сад 2004, 271–274 (С. Вуковић, С. Гавриловић); СБР 2, Нови Сад 2006, 203 (С. Вуковић).

Од л. 28а почиње „Поменик ктитора манастира нашег Светоархангелског Грабовца и родитеља братства”, где је наглашено да се уписују само упокојени. Први уписани испод наслова је Вићентије митрополит, а у дну листа су двојица јеромонаха, Теофан и Силвестер (л. 28а). На наредним листовима су имена ктитора свештених лица и монахиња (л. 29а–30а), а од л. 31а–32б имена световних лица.

Управо анализом световних имена, мушких и женских заједно, и то искључиво имена упокојених верника, закључује се, као што је претходно већ речено, да су преписана из Гр 9. Без детаљне кодикошке анализе немамо одговоре на питања зашто поменик световних лица почиње без заглавља, што у овом тренутку може да укаже на недостатак једног или више листова који би претходили постојећем списку. Збуњује и чињеница да су унета само имена написана између л. 283 и 317а, без л. 303а, јер су у тренутку исписивања књиге, најраније у децембру 1739. године¹⁰⁹ били исписани л. 228б–л. 230а, л. 240а, 255а–257а, 268а, 282а 318б–322а, 325а, 327а и 367а, на којима су били записи о приложницима од формирања књиге до тог периода.

На последњем исписаном листу (л. 46а), другим, неуреднијим, рукописом из каснијег периода, унета је једна белешка из писаније, уобичајена за општи лист.

Имајући на уму претходно изложене закључке о везама Гр 10 с Гр 7 и Гр 9, може се претпоставити да је у току обнове манастирског храма постојала намера да се оформи једна књига у коју би била унета имена само оних људи који су имали директне везе с манастиром. На првом месту то важи за епархијске архијереје, мада је и ту списак непотпун, затим за братство, мушко и женско, и на крају за ктиторе и приложнике који су омогућили велику обнову манастира крајем четврте деценије XVIII века. Јасно је да су потпуно изостављени уводни делови поменика Гр 7, владарски и архијерејски поменик, који нису у непосредној вези с Грабовцем. Остају неразјашњена питања зашто нема свих имена ктитора и приложника, да ли су уопште била унета, па су у међувремену поједини листови истргнути, да ли је писар

¹⁰⁹ Анализом имена и поређењем с њиховим записима из Гр 9 долази се до закључка да је последњи уписани приложник, чија су имена упокојених сродника преписана у Гр 10, свој прилог дао 4. децембра 1739. године (видети Табелу 1, у којој су подебљана имена уписана и у Гр 10).

планирао да их унесе па га је нешто омело у намери или је написао управо оно што је планирао.

*

Општи лист манастира Грабовца (Гр 11)¹¹⁰ исписиван је од 1747. до 1751. године, већим делом руком једног писара. У овом периоду Грабовцем је управљао претходно поменути игуман Арсеније Теофановић (1746–1750).¹¹¹

У књигу су уношени подаци о манастирским приложницима и прилозима у четворогодишњем периоду интензивног прикупљања милостиње у писанији, на подручју духовног утицаја манастира Грабовца. Недостаје страна која би била попут насловне, као и запис о настанку. Приликом археографског описа названа је тефтером, а будући да садржи искључиво уписе прилога и приложника настале у писанији, назваћемо је општим листом.

Захваљујући редовном и савесном бележењу времена одласка у писанију, јасно видимо оно што се из већине осталих општих листова може тек наслутити, а то је да су монаси у писанију ишли о великим празницима, сеоским и породичним славама и другим благоданима.¹¹² На л. 1б су белешке из писаније настале о Светом Стефану, без временске и месне одреднице. У селу Нана или Велика Нана, током 1747. године, грабовачки монаси били су за Светог Николу и Светог Георгија [л. 2б–3б],¹¹³ а у 1748. години за Светог Игњатија [л. 4б]. У селу Сака боравили су о Светом Василију [л. 3б] и о Светом Јовану [1748, л. 6а]. У селу Бан [л. 21б] били су 1748. године о Светом Архангелу [л. 22а] и о Светом Николи [л. 22б]. Село Ланчуг посетили су о Светом Јовану [л. 34б], село Титош о Светом Георгију [1749,

¹¹⁰ Сигнатуре фотографија и микрофилма ове рукописне књиге у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије су Ф 676 и А 1465. Каталогски опис Гр 6 објављен је у Синдик 1987, 86, а потпун археографски опис у Опис 1991, 31. У Опису је назван тефтер, али ми смо се због више пута помињаних разлога одлучили за назив *ойшійи лист*.

¹¹¹ Игуман Арсеније је 1750. године постао архимандрит, а потом је изабран за коштајничко-зринопольског епископа (1750–1753). Видети фн. 14.

¹¹² До овог закључка доводе и помени панађура у хиландарском катастиху бр. 522. Уп.: Пузовић 2017, 203–204.

¹¹³ У тренутку микрофилмовања ове књиге није урађена фолијација, тако да ће бројеви листова бити стављени у угласте заграде, јер су одређени на основу снимка.

л. 36а], а село Нану поново о Светом Николи [л. 36б]. Варош Батосек посећена је 1750. године о Сошествију Светаго Духа, односно о Тројицама [л. 58б]. У селу Ланчуг били су 24. јуна 1750, дакле на Ивањдан [л. 59б], а потом о Светом Архангелу исте године [л. 60а], па о Светом Игњатију [л. 71б] и о Светом Стефану [л. 72а]. У селу Кишфалуди били су више пута, од тога 1749. године о Светом Николи [л. 68б–69б].

Посећена места омеђују подручје великог духовног утицаја манастира Грабовца, због чега ће сва бити побројана, уз временску одредницу и број листа: варош Земун [л. 2а], село Иђош [л. 2а], село Сака [л. 2а], Мухач [л. 2а], село Безедек [л. 1а], село Нана о Светом Николи [л. 2б], 1747. о Светом Георгију [л. 3б], село Нана о Светом Игњатију [л. 4б], село Сака о Светом Василију [л. 5а], о Светом Јовану [1748, л. 6а], село Нана Велика [л. 6а], село Кеч [л. 7б], село Берневар [л. 7б], село Моноштор [1748, л. 8а], село Бан 1748. [л. 9а], село Кишфалуда [л. 9б], о Светом Николи [л. 10а], Салаш [л. 11б], село Сулош [л. 12а], село Кувежда [1751?, л. 12а], Печвар [?, 1750, л. 13а], село Качвала [1748, л. 14а], село Качвала [л. 15а], 1750 [л. 15б], село Болман [л. 16а], село Бреме [л. 18а], село Болман 1750 [л. 19а], село Мађарбоја [л. 20а], Виљан село [1748, л. 21а], село Кувежда [1748, л. 21б], Бан [1748, л. 21б], село Бан о Светом Архангелу [л. 22а], о Светом Николи [л. 22б], село Маиш [1749, л. 23а], село Шарок [л. 24а], село Иван [л. 24б], село Безедек [л. 25б], село Липова [л. 26б], Светих Сертиј [?] Ивана [л. 27а], село Мали Иван [л. 27б], село Јанковала [1748, л. 28а], село Велики Будимир [1749, л. 28б], село Пача [л. 29б], село Борт [1748, л. 30а], [1749, л. 30б], село Вакан [1748, л. 31а], село Мали Иван [л. 31б], село Глочац [1748, л. 32а], Варош Шиклауш [1748, л. 33а], село Титош [?, 1749, л. 34а], село Ланчуг о Светом Јовану [л. 34б], село Титошо Светом Георгију [1749, л. 36а], село Нана о Светом Николи [л. 36б], село Јаковала [1750, л. 37б], село Јаковала [1751, л. 38а], село Кишфалуда [1749, л. 39а], село Ланчуг [1749, л. 40а], село Титош [1749, л. 40б], село Сулош [1750, л. 42а], село Безедек [1749, л. 43а], село Шарок [1749, л. 46б], село Ланчуг [1750, л. 47б], 1751 [л. 48а], село Литоба [1750, л. 49а], варош Шиклауш [1750, л. 50а], село Виљан [1750, л. 51а], село Маиш [1750, л. 52а], село Липова [1750, л. 54а], село Мађар Боја [1750, л. 55а], село Вакањ [1750, л. 56а], село Велики Будимир [1750, л. 57а], варош Сечуј [1750, л. 58б], варош Батосек [1750, л. 58б], о Сошествију Светаго Духа 1750 [л. 59а], село Ланчуг [24. јуна 1750, л. 59б],

о Светом Архангелу [1750, л. 60а], село Иван Велики [1750, л. 62а], варош Мухач [6. децембар 1750,¹¹⁴ л. 63а], село Кишфалуба [1750, л. 65а], село Кишфалуба [1749, л. 68δ], о Светом Николи [л. 69δ], село Ланчуг о Светом Игњатију [1750, л. 71δ], о Светом Стефану [л. 72а], Бремен, Сулош и Тарда [1748, л. 73а], Кишфалуба [л. 74δ], село Гарчин [1750, л. 76δ], Бан [1749, л. 79δ], Моноштор [1749, л. 83а], село Ланчуг [1749, л. 85а], Бан [л. 85а], Вемен, Јаковала [л. 85а], Пачвала [л. 85δ] и варош Собнок [?, унутрашња страна задње корице].

Грабовачки монаси добијали су вредне прилоге, углавном за две врсте помена, за сарандар и одређени број литургија (летургија). Међутим, најчешће није бележена врста помена, односно намена прилога, већ само његов износ. Највише је давана милостиња у житарицама, јечму и кукурузу, значајно мање у стоци и готовом новцу, што је потпуно разумљиво имајући на уму пољопривредни карактер поменутих насеља и делатност њихових житеља.¹¹⁵

Поред података из писаније, у књигу су забележена имена такозваних општака, претпостављамо људи који су се заветовали да ће сваке године помагати манастир. Назив „општаци”, „општак” или „општи брат” често се налази у општим листовима, и сигурно је у вези с називом „општи лист”.¹¹⁶ Манастир Грабовац имао је општеке у Качвали [л. 77а], Моноштору [л. 77а], Бану [л. 77а], Ланчугу [л. 77δ, л. 84а], Шароку [л. 78а], Липови [л. 78а], селу Иван Велики [л. 78δ], Болману [л. 78δ], Бремену [л. 78δ], Титошу [л. 79а], Сулошу [л. 84а], Качвали [л. 84а] и Бремену [л. 84а].

У књизи се налазе и спискови дужника из Тарде, Виљана, Константина, Бана и Тарде [л. 81δ–82а], попис трошкова за одело, ђаке и слуге [л. 84δ] и тропар *Слава Мученицима* [л. 69а]. Неисписани

¹¹⁴ На овај дан је Свети Никола.

¹¹⁵ Судећи према уписима милостиње у другим општим листовима, јасно је да прилози зависе од делатности људи у одређеним подручјима. У брдским крајевима милостиња је давана у стоци, у равничарским у житарицама, у градским и варошким срединама у занатским производима или у новцу. Уп. Пузовић 2012а, 316–318; Пузовић 2017, 203–204; Пузовић 2018а, 257–258.

¹¹⁶ С. Новаковић се питао шта би могао да значи израз „општи брат” или придев „благословени”, који се среће у неким поменицима, нпр. у *Крушевском поменику*, али одговор није могао да нађе. Уп: Новаковић 1875, 26. Вероватно је назив књиге општи лист проистекао из назива општак, општи брат, у смислу заједничар, са-брат.

листови су: 9б, 18б, 19б, 36б, 39б, 43б, 45б, 47а, 48а, 49б, 51б, 54б, 55б, 56б, 57б, 62а, 62б, 65б, 68а, 68б, 73б, 83б и 84б.

*

Три поменика (Гр 6, Гр 7, Гр 10) и три општа листа (Гр 8, Гр 9, Гр 11) из Библиотеке Српске православне Епархије будимске у Сентандреји повезана су садржином и наменом. Свака је специфична на свој начин, а значајне су и њихове међусобне везе.

Поменик манастира Ковина (Гр 6) кратко је коришћен и остао је практично празан. Да ли је чуван као драгоценост, у коју су уношени само посебно важни записи из живота манастира, остаће недокучено.

Општи лист манастира Ковина (Гр 8) у неколико наврата је ношен у писанију, али је коришћен и на богослужењу као поменик, о чему је остављено сведочанство, јединствено у сачуваном српском рукописном наслеђу. Педантност с којом су уписивани датуми на почетку бележака типичних за општи лист такође је јединствена међу поменичким књигама, јер управо оскудност хронолошких одредница одликује опште листове, настале и сачуване већином на српским етничким просторима под турском влашћу. Због тога је ова књига прави пример како окружење, у овом случају бирократско хабзбуршко, доведено готово до савршенстава, утиче на све образованије слојеве друштва. То се види у начину дефинисања и изражавања битних садржаја, међу којима месна и прецизна временска одредница заузимају прво место. Књига је преживела гашење манастира у којем је настала, с тим што је променила намену, што такође може да буде занимљиво за проучаваоце поменичких књига.

Од четири књиге настале у Грабовцу (Гр 7, Гр 9, Гр 10 и Гр 11), прве три су међусобно повезане, а проучавањем њихових међусобних веза може се доћи до важних сазнања о генези поменичких књига. Манастирски поменик Гр 7 настао је после периода великог манастирског благостања које је у једном тренутку прекинуто разбојничком похаром. Чињеница да је започет преписивањем садржаја из једног старијег поменика манастира Драговића могла би да буде индикативна, јер сеобе монаха нису биле ретке у нововековном периоду. Књига је за све време коришћења остала поменик, с тим што се баш на њеном примеру може сагледати развој и трансформација поменика крајем XVII и почетком XVIII века. Дакле, први део књиге чува стару структуру која

је постојана све до XVIII века, када се полако, али и те како видљиво мења. Напоређо с именима покојника уносе се имена живих верника, и то најчешће на првом месту. Места порекла приложника долазе у први план и стоје у заглављу сваке странице. За детаљнија проучавања структуре поменика у средњовековном и нововековном периоду требало би проширити узорак, за шта књиге обрађене у овом раду пружају добру полазну основу.

Овај поменик је дуго коришћен, па чак и онда кад је оформљен нови (Гр 10), који је такође веома занимљив како по структури тако и по садржини. Настао је преписивањем одређених садржаја из Гр 7 и Гр 9, према критеријуму преписивача, који је очигледно имао циљ да направи један поменик с именима људи који су били у најнепосреднијем односу с Грабовцем. У њега нису унета чак ни имена свих надлежних епархијских архијереја, али су зато приљежно уписана сва имена чланова манастирске обитељи, укључујући чак и монахиње, што је важан податак за историју женског монаштва код нас. Из Гр 9 преписана су имена ктитора и приложника, и то не свих, али у логику преписивача не можемо да проникнемо до краја. У сваком случају, Гр 10 би необичношћу свога настанка могао да укаже на постојање сличних књига у српском рукописном наслеђу.

Општи лист манастира Грабовца (Гр 9), назван „Парусијом” приликом настанка, плени лепотом писма, информативношћу и доследношћу у поштовању правила уписивања. Јединствен је и по томе што се мора сврстати међу опште листове, за разлику од већине књига које су приликом формирања назване парусијом и терминима изведеним из овога, а у ствари су класични поменици.¹¹⁷

И последња књига из ове групе, Гр 11, значајно допуњује сазнања о писанији и прикупљању милостиње. Помени великих празника, о којима су монаси одлазили у околна места и том приликом добијали богате прилоге, јасна су потврда вишевековне праксе суживота манастира и његовог окружења. Обиље података ове врсте прави је куриозитет, јер су они само спорадично бележени у другим сродним сачуваним рукописним књигама.

¹¹⁷ Закључци су изведени на основу испитивања садржине и структуре књига које се називају „парусија” из Збирке рукописних књига Народне библиотеке Србије (Рс 110, Рс 300, Рс 339) и Збирке рукописних књига манастира Хиландара (Хил. 512, Хил. 514, Хил. 520, Хил. 788, Хил. 790, Хил. 794, Хил. 795, Хил. 809).

Занимљиво је и поимање поменичке терминологије код ковинских и грабовачких монаха. Ковински монаси свој поменик називају општим листом, а општи лист – тефтером. Грабовачки монаси уводе релативно нови термин за поменичке књиге у српској богослужбеној пракси – парусија, али за разлику од хиландарских рукописа који се овако називају и који су сви одреда типични поменици, грабовачка „парусија” је, у ствари, општи лист. Примера ради, у хиландарској рукописној збирци, коју такође одликује разноврсност у примени поменичке терминологије, постоје одређена правила. Истраживања садржине и структуре показала су да сви поменици, проскомидије и облици изведени од речи парусија припадају групи поменика, док су сви катастизи општи листови.¹¹⁸

Дакле, три поменика и три општа листа из два најсевернија српска православна манастира, посматрани заједно, чине скупину поменичких књига вредну детаљнијег проучавања и потпунијег разумевања околности њиховог настанка, сврхе и намене.

Настале на рубним крајевима српског етничког простора, с већим делом садржаја унетог у другој половини XVIII столећа, књиге из Библиотеке Епархије будимске слика су простора и времена у којем су створене. По својој природи припадају прелазним облицима поменичких књига, неустаљеног садржаја, начина уписивања и намене. Тако хибридног састава сликовито представљају епоху и поднебље свог настанка: на прелазу из средњег у нови век, на додиру источњачких и средњоевропских утицаја. Настале су у борби за економски опстанак православних манастира у римокатоличком окружењу, што ће их донекле учинити различитим од исте врсте књига православних манастира у исламском окружењу. Међутим, управо такве какве јесу, представљају занимљиво сведочанство о процесу развоја поменичких књига, о њиховом коришћењу приликом прикупљања милостиње у рубним крајевима српског етничког простора.

Својим специфичностима ове књиге доприносе употпуњавању сазнања о поменичким књига, а богатством садржаја погодују за

¹¹⁸ За потребе овог рада испитане су садржина и структура свих поменичких књига из Збирке рукописних књига манастира Хиландара: Хил. 510, 511, 512, 514, 518–525, 664, 678–679, 681–682, 700, 741/II, 788–790, 794–795, 805, 809. Коришћена су и раније обављена истраживања катастиха: Пузовић 2017, Пузовић 2018а, Пузовић 2018б.

различита истраживања – историјско-географска, црквено-историјска, друштвено-привредна, топономастичка, ономастичка и многа друга.

Посета монаха одређеним насељима и добијање прилога у њима истовремено је и потврда присуства српског народа на просторима неколико савремених држава: Мађарске, Словачке, Румуније и Хрватске. У ковинским и грабовачким књигама за уписивање милостиње, као што се може видети из изложеног материјала, често се срећу иста насеља, што указује на чињеницу да су православни верници из Будимске и суседних епархија помагали обе светиње и тиме омогућавали њихов економски опстанак. Помоћ верника била је од кључног значаја за живот манастира, без обзира на политичке околности и промене државних власти.

Подаци из писаније могу да послуже и за даља проучавања друштвених и економских прилика на одређеном подручју, а садрже и огроман ономастички материјал, који није разматран овом приликом. Овај рад би могао да послужи као подстрек за даља истраживања поменутих тема, јер донекле осветљава историју два српска православна манастира и народа из насеља која ка њима гравитирају, а који су заједно чинили чврсту духовну, православну заједницу, у временском распону од једног столећа, од средине XVII до краја XVIII века. Могао би да буде и полазна основа за критичко издање свих шест књига, јер би на тај начин значај података које ове књиге садрже био доступан научној јавности у пуном обиму.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АСАНУК, МП „А“: Архив Српске академије наука у Сремским Карловцима, Митрополитско-патријаршијски архив, Фонд „А“, 1733/118.

Гр: Збирка рукописних књига Српске православне Епархије будимске у Сентандреји, Гр 6, Гр 7, Гр 8, Гр 9, Гр 10, Гр 11.

Деч.: Збирка рукописних књига манастира Високи Дечани, бр.109, 154.

Ник.: Збирка рукописних књига манастира Никољца, бр. 85

Пећ: Збирка рукописних књига манастира Пећке патријаршије, бр. 110.

Рс: Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије, Рс 110, Рс 300, Рс 339.

Хил.: Збирка рукописних књига манастира Хиландара, бр. 510, 511, 512, 514, 518–525, 664, 678–679, 681–682, 700, 741/II, 788–790, 794–795, 805, 809.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Костић 1922: П. Костић, *Документи о дуни смеђевској епископа Павла иројив иојичињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик LVI (1922) 32–39.

Новаковић 1875: С. Новаковић, *Српски јоменици*, Гласник Српског ученог друштва, XLII (1875) 1–152.

Красић 1881: В. Красић, *Манастир Градовац у Будимској епархији*, Летопис Матице српске 126 (1881) 26–38, 127 (1881) 58–79, 128 (1881) 76–96.

Красић 1885: В. Красић, *Ковински ојшћи лист*, Глас истине 3 (1885) 24.

Martin–Petit 1907: Jean Baptiste Martin et Louis Petit. *Serborum in Hungaria degentium synodi et constitutiones ecclesiasticae*. Sacrorum conciliorum nove et amplissima collectio, t. 39, Parisiis: 1907.

Милојевић 1872: М. Милојевић, *Обшћи лист Патријаршије Пећке*, Гласник Српског ученог друштва 35 (1872) 1–103.

Руvaraц 1870: И. Руvaraц, *Монашка јравила Викентија Јовановића*, Беседа 3 (1870) 47–48, 65–66.

Студенички типик 1994: *Студенички типик. Царославник манастира Студенице*, приредио Т. Јовановић, Београд 1994.

Трифунровић 1981: Ђ. Трифунровић, *Светиојорски образац за јисма у Лешку земљу или Малу Русију*, Археографски прилози 3 (1981) 161–164.

Хиландарски типик 1995: *Хиландарски типик. Рукопис CHILAS 156*, приредио Д. Богдановић, Београд 1995.

ЛИТЕРАТУРА

- Μπαμπινιώτης 2002:** Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό Τησ Νεασ Ελληνικησ Γλωσσασ*, Αθη-
να 2002.
- Du Cange 1958:** Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatie*,
I–II, Graz 1958, 1124.
- Liddel–Scott 1996:** H. G. Liddel–R. Scott, *Greek–English Lexicon With a Revised
Supplement*, Oxford 1996.
- Szilágyi 1999:** M. Szilágyi, *A Grábóci szerb ortodox kolostor története*, Szekszárd 1999.
- Škaljić 1989:** A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1989⁶.
- Балаћ–Стојановић 2017:** А. Балаћ, М. Стојановић, *Грчко–српски речник*, Бео-
град 2017³.
- Богдановић 1982:** Д. Богдановић, *Инвенѿар ћирилских рукојиса у Југославији
(XI–XVII)*, Београд 1982.
- Бугарски 2012:** Азбучни и хронолошки ѿрејлеги уз књију Сава, ејиској шума-
дијски, Српски јерарси од девейтој до двадесейтој века, саставио Стеван Бугарски,
Нови Сад 2012.
- Васин–Нинковић 2018:** Г. Васин, Н. Нинковић, *Истѿорија Будимске ејархије*,
Сремска Митровица 2018.
- Веселиновић 1909:** М. В. Веселиновић, *Српске калуђерице*, Глас СКА 80 (1909)
155–157.
- Грдић 2015:** Д. Грдић, *О уређењу и обради Библиѿеке Манастира Градовца у
Сенѿандрејској ризници*, Годишњак Библиотеке Матице српске за 2014, Нови
Сад 2015, 51–58.
- Грујић 1993:** Р. Грујић, *Азбучник Српске ѿравославне цркве: ѿо Рагославу Грујићу*,
прир. С. Милеуснић, Београд 1993.
- Грујић 2012:** Р. М. Грујић, *Духовни живоји Срба у Војводини*, Београд 2012.
- Дабић 2001:** В. С. Дабић, *Прејиска Срба у Хабзбуршкој монархији (XVI–XVIII
век)*, у Писмо, прир. Р. Љушић, Београд 2001.
- Давидов 1990:** Д. Давидов, *Сјоменици Будимске ејархије*, Београд 1990.
- Даниловић 1997:** Драгољуб Даниловић, *Сѿари српски ѿоменици*, Старине Ко-
сова и Метохије 10 (1997) 37–48.
- Даниловић 2018:** Д. Даниловић, *Српски ѿоменици са Косова и Мејѿохије*, 587–
595, у: Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности (Међународни темат-
ски зборник), ур. Д. Танчић, Ј. Ахметагић, Д. Елезовић, Лепосавић 2018.
- Ђурић 1981:** И. Ђурић, *Поменик свейѿѿорској ѿројѿајѿа с краја XIV века*, Збор-
ник радова Византолошког института XX (1981) 139–169.
- Зиројевић 1984:** О. Зиројевић, *Цркве и манастири на ѿодручју Пећке ѿајри-
јаршије до 1683. ѿодине*, Београд 1984.

ИСН 1986: *Историја српског народа IV/1*, Београд 1986.

ЛССВ 1999: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.

Матић 2009: В. Матић, *Православни манастир Српски Ковин*, Нови Сад 2009.

Михалцић 1931: Стеван Михалцић, *Манастир Српски Ковин*, Гласник Српске православне Патријаршије 12 (1931) 116–118, 133–140, 197–201.

Новаков 2017: Д. Новаков, *Имена Поменика манастира Крушедола*, Београд 2017.

Опис 1991: Н. Р. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне Епархије будимске у Сентандреји*, Београд – Нови Сад 1991, 25–31.

Остојић 1907: Т. Остојић, *Досијеј Обрадовић у Хойову. Студије из културне и књижевне историје*, Нови Сад 1907.

Петковић 1950: В. Р. Петковић, *Прејед црквених споменика кроз јовесницу српског народа*, Српска академија наука. Поседна издања. Књига CLVII. Одељење друштвених наука. Нова серија. Књ. 4, Београд 1950.

Пузовић 1997: П. Пузовић, *Митрополић Вићентије (Појовић) Хаџи Лавић – Јаневац*, Прилози за историју Српске Православне Цркве, Ниш 1997, 76–89.

Пузовић 2004: П. Пузовић, *Српска православна Епархија дабро-босанска. Шематизам*, Србине (Фоча) 2004.

Пузовић 2012а: Љ. Пузовић, *Писанија монаха манастира Дечана у XVIII веку на примеру Ојшине листе (Дечани 154)*, Дечани у светлу археографских истраживања, Београд 2012, 315–318.

Пузовић 2012б: Љ. Пузовић, *Два дечанска писма за писанију из прве половине XIX века*, Археографски прилози 34 (2012) 145–153.

Пузовић 2017: Љ. Пузовић, *Катастар манастира Хиландара (бр. 522) као извор за проучавање историје манастира јочешком XVII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 83 (2017) 177–206.

Пузовић 2018а: Љ. И. Пузовић, *Прикупљање писаније према Катастару манастира Хиландара (бр. 521): прилози историји Српске цркве и народа крајем XVII и јочешком XVIII века*, Scala Paradisi. Академику Димитрију Богдановићу у спомен 1986–2016, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Словенски и српски средњи век, Књ.1, Београд 2018, 257–258.

Пузовић 2018б: Љ. И. Пузовић, *Хиландарска писанија 1709. године*, Зборник Матице српске за историју 97 (1/2018) 64–67.

Ређеп 1967: Ј. Ређеп, *О Лейопису манастира Грабовца*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 10 (1967) 282–293.

Руварац И.–Руварац Д. 1922: И. Руварац–Д. Руварац, *О епархији јечујско-мочачко-сечујско-сињској од 1695.–1733*, Сремски Карловци 1922.

Синдик 1987: Н. Синдик, *Инвенѝар рукописа у еѝархијском двору у Сенѝан-греѝи (II део)*, Библиотекар 39 (1987) 83–104.

Тодић 2013: Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*. Књ. II, Нови Сад 2013.

Тричковић 1980: Р. Тричковић, *Српска црква средином 17. века*, Глас САНУ 320/2 (1980) 61–164.

Црква 2019: Црква 2019. Календар Српске православне папстиријаришије за простиу 2019. йодину, Београд 2019, 330.

Чампраг 1952: С. Чампраг, *Манастѿир Градовац у Мађарској*, Гласник. Службени лист Српске православне цркве 33 (1952) 205–207.

Чампраг 1957: С. Чампраг, *Манастир Градовац у Мађарској*, Зборник за друштвене науке 17 (1957) 130–149.

Штрасер 1989: П. Штрасер, *Кѣиийори и ѣриложници манастѣира Шишайовца у XVIII века*, Манастир Шишатовац: зборник радова, Београд – Нови Сад 1989, 367–388.

BOOKS FOR INSCRIBING DONORS AND DONATIONS FROM
THE LIBRARY OF THE SERBIAN ORTHODOX EPARCHY OF BUDA
IN SZENTENDRE

LJILJANA I. PUZOVIĆ

The paper discusses a specific type of ecclesiastical manuscripts, represented by several commemorative books from the Library of the Serbian Orthodox Eparchy of Buda (Serb. Будим / Budim) with the catalog numbers Гр 6, Гр 7, Гр 8, Гр 9, Гр 10 and Гр 11. Those books were used to record various charitable donations (alms) that the local population gave to the Serbian Orthodox monasteries of Srpski Kovin and Grabovac from the mid-17th to the end of the 18th century. Hence, they contain information about the monasteries' donors, the type and size of their donation, the purpose of their contribution, the places where alms were collected, and the time of their collection.

This paper considers and analyzes all those books as historical sources relevant to the history of the Serbian Orthodox Church and people, primarily in the territory of present-day Hungary. It places their creation and use in the appropriate historical context, offers a detailed analysis of the structure and content of each manuscript, and proposes some general conclusions about their relevance. Scribes who created and used those commemorative manuscripts employed several terms for such books. The same terminological variety is also reflected in later archeographical descriptions. Following the sources, modern researchers are also using several designations for those types of books, such as: *pomenik*, *proskomidijska opšti list*, *katastih*, *parusija*, *parusijnik*, *parusian pomenik* and *tefter*. For the purposes of their renaming, a typological analysis of commemorative books was done, in which they were classified, according to suitable criteria, as beadrolls or general sheets.

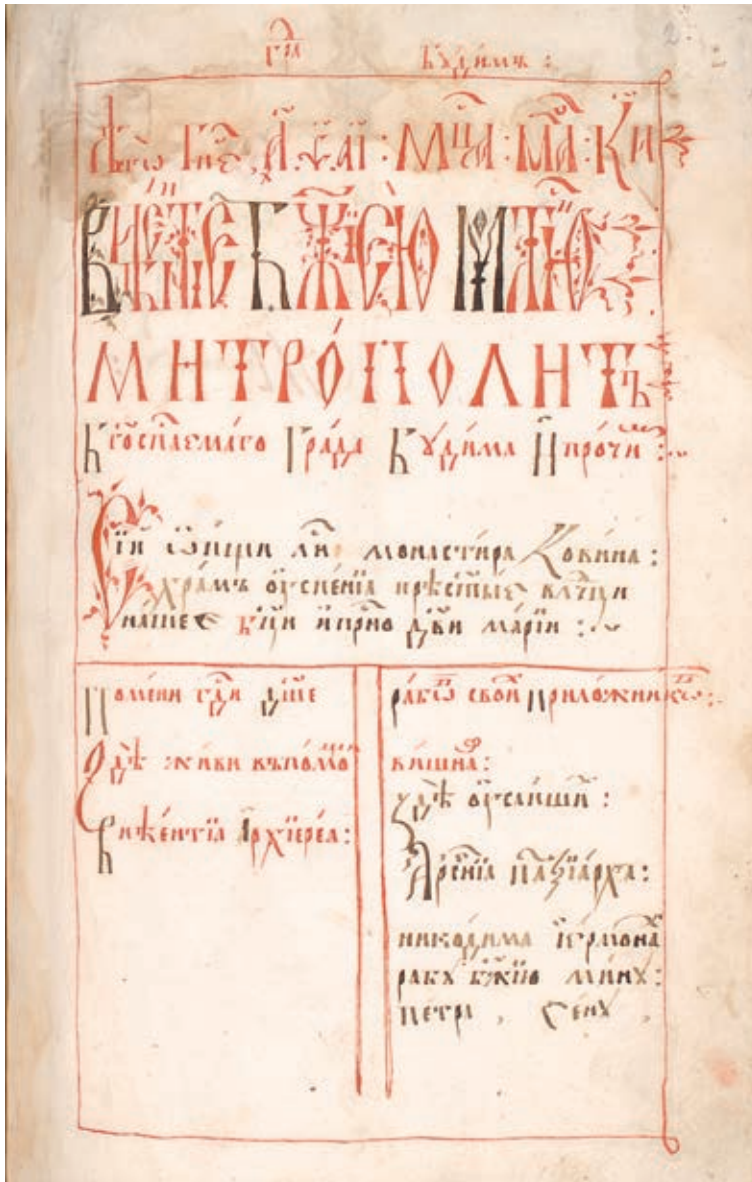
The books in question contain information highly relevant for ecclesiastical-historical research and for studying the economic circumstances of the Orthodox world in Hungary. The references to the settlements inhabited by those who aided their religious shrines, the monasteries of Kovin and Grabovac, are especially important. That list of toponyms suggests that the donors came from a wide area in Hungary, with the majority of the recorded settlements located, as would be expected, in the vicinity of the two monasteries. In the Kovin and Grabovac books for recording charitable donations, the presented material shows, the same settlements often recur, suggesting that the Orthodox parishioners from the Eparchy of Buda and the nearby eparchies provided aid to both monasteries, thereby ensuring their survival. Their alms-giving was of crucial importance for the life of the two monasteries, regardless of the political situation.

This paper could perhaps encourage further research of the mentioned topics because it sheds some light on the history of those two Serbian Orthodox monasteries and the population of the settlements that gravitated toward them, forming a tight-knit religious, Orthodox community in the span of one hundred years, from the end of the 17th to the end of the 18th century.

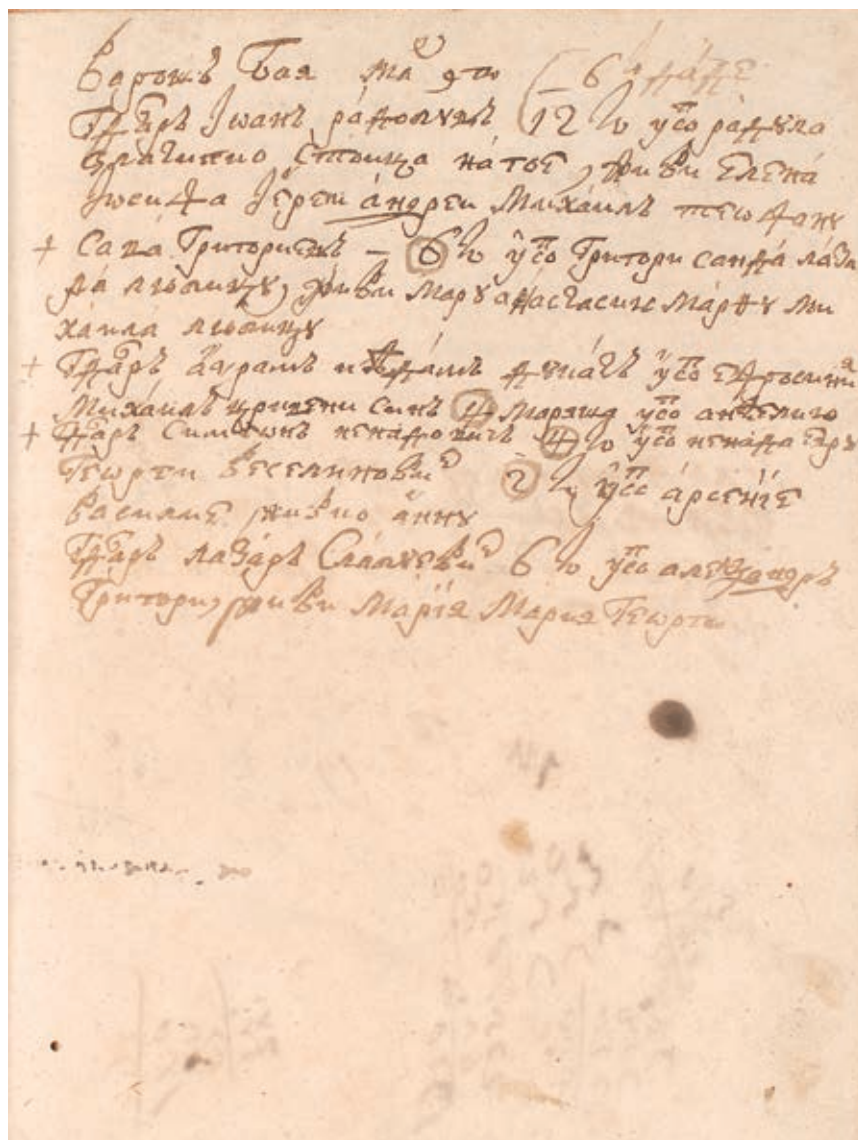
Keywords: pomenik, opšti list, pious donations (pisaniya), alms, Serbian Orthodox Eparchy of Buda, Serbian Orthodox monastery Srpski Kovin (Ráckeve), Serbian Orthodox monastery Grabovac (Grábóc), Serbs in Hungary, 17th–18th century

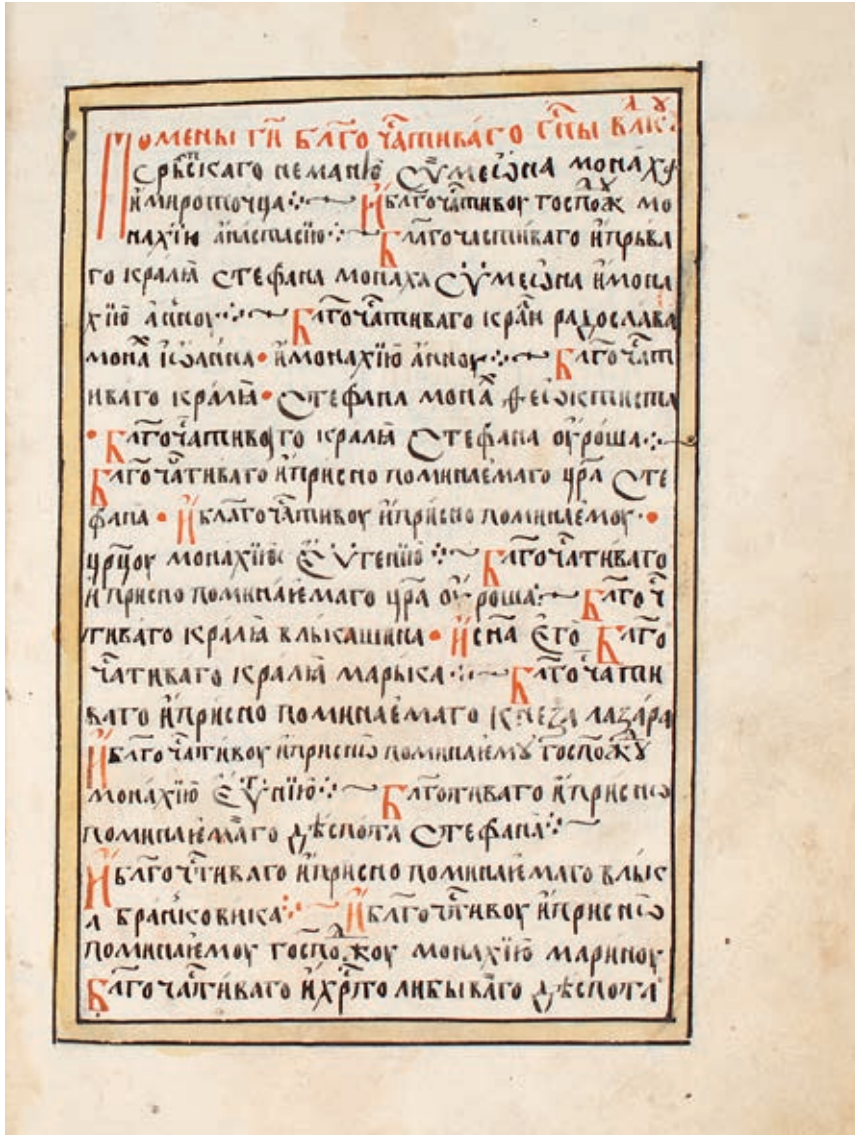
Карта 1. Већа насеља забележена у ковинским и грабовичким поменичким књигама

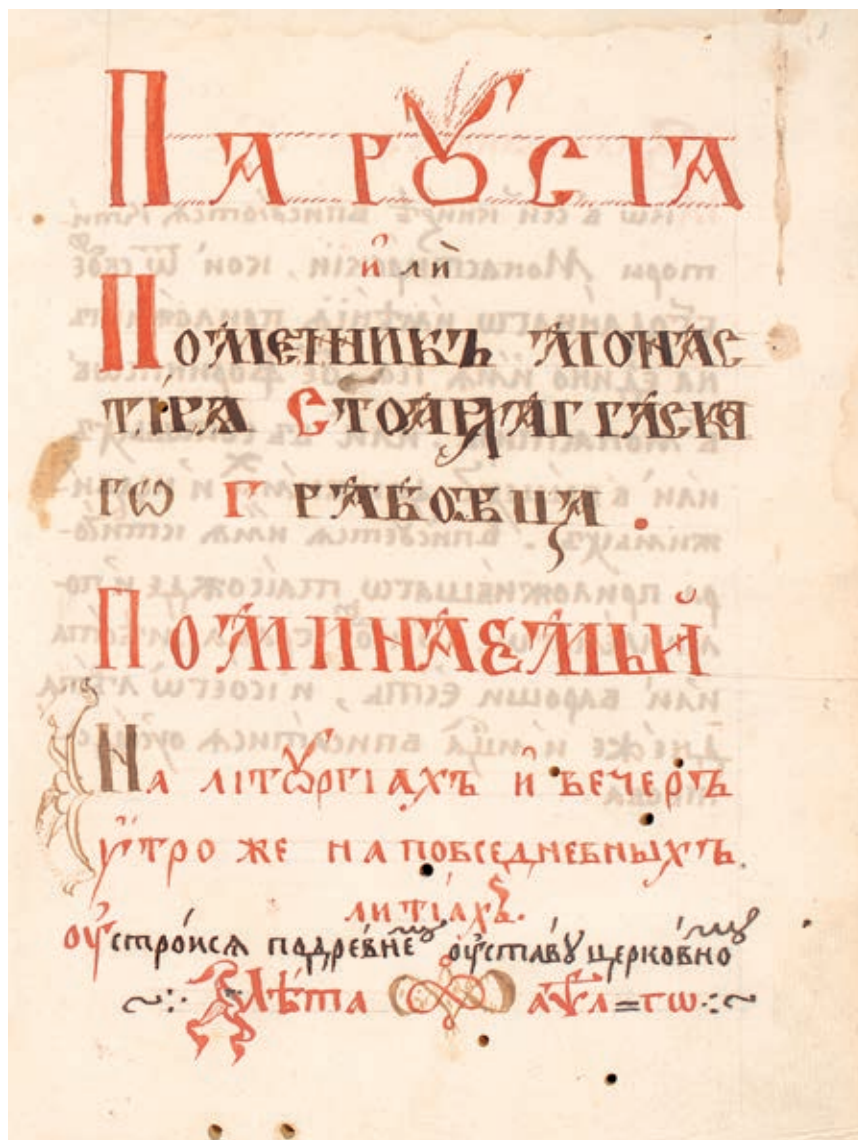
Сл. 1 Поменик манастира Ковина (Гр. 6), л. 2а

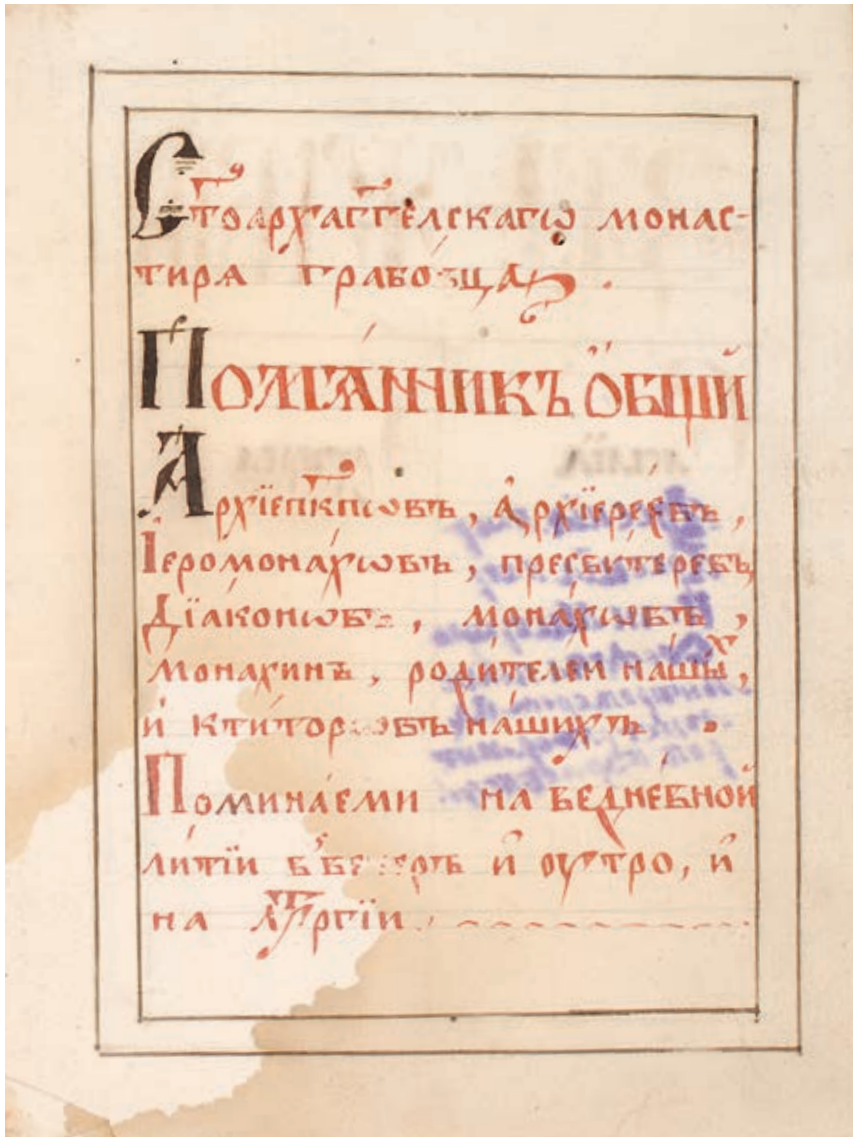
Сл. 2 Општи лист манастира Ковина и бележница манастира Грабовца (Гр 8), л. 9

Сл. 3 Поменик манастира Грабовца (Гр 7), л. 2а

Сл. 4 Општи лист манастира Грабовца (Гр 9), л. 1а

Сл. 5 Поменик манастира Грабовца (Гр 10), л. 1а

Баромъ Зѣмль
Свѣтъ Николасъ.
Писа Николасъ и в. Михайл
м. Ваня и мидаръ
Писа Дмитрій и в. Николасъ
Село Домъ, Писа
Мининъ радвоеза Гатъ Свѣтъ
настоменъ, Писа подманъ Копи
и, О, Е, Свѣтъ, Писа домо Свѣтъ
пантъ, О, Е, Свѣтъ, Писа ата
нацко Свѣтъ, О, Е, Свѣтъ, Писа
Борантъ Свѣтъ, О, Е, Свѣтъ,
Село Свѣтъ,
Писа Свѣтъ по, никъ
Мохантъ.
Село Николасъ. в. Свѣтъ
Трѣтъ Село Бѣзвѣтъ
Трѣтъ Николасъ Свѣтъ.

Сл. 6 Општи лист манастира Грабовца (Гр 11), л. 2а

**ЗБОРНИК ПИСАМА МИТРОПОЛИТА ДАНИЛА, САВЕ
И ВАСИЛИЈА ПЕТРОВИЋА У РУКОПИСУ ИЗ БИБЛИОТЕКЕ
ЦЕТИЊСКОГ МАНАСТИРА**

*МИЛЕНА МАРТИНОВИЋ**

Айстпракћ: Овај рукопис пронађен је у библиотеци Цетињског манастира, а датира из времена педесетих–шездесетих година XVIII вијека. У питању је зборник писама, односно преписа писама црногорских митрополита Данила, Саве и Василија Петровића. Највећи дио писама односи се на период од 1752. до 1759. године, међу којима је већи дио настао за вријеме боравка митрополита Василија Петровића у Русији.

Кључне речи: Митрополит Василије, писма, копија, Русија, Црна Гора

У библиотеци Цетињског манастира чува се један рукопис у коме се налази преписка митрополита Данила (1697–1735), Саве (1735–1781) и Василија Петровића (1750–1766). Овај рукопис је према казивању Душана Вуксана из Русије, након смрти митрополита Василија Петровића, донио митрополит Петар I Петровић Његош.¹ Од сачуваних писама митрополита Василија Петровића у Црној Гори из периода 1752–1759. године сачуван је само овај *Зборник* преписа (копија) разних писама у коме се, поред Василијевих, налазе неколика писма везана за митрополите Данила и Саву Петровића. Садржај писама се углавном односи на успостављање чврстих веза митрополита Данила, Саве и Василија с Русијом у периоду њиховог столовања на катедри црногорских митрополита.

Овај *Зборник писама* послужио је Марку Драговићу као извор за проучавање историјске грађе о Црној Гори. Он је 16 писама објавио

* Милена Н. Мартиновић, Народни музеј Црне Горе на Цетињу, 65mmartinovic@gmail.com

¹ Вуксан 2007, 87–88.

1895. године.² Комплетан зборник писама из рукописа, од 1752. до 1759. године, објавио је и Душан Вуксан 1938. године.³

Вуксан је само изоставио писма која је претходно преписао Марко Драговић.⁴ Такође је изоставио три последња писма која је објавио Марко Драговић у *Гласнику СУД* 1885.⁵ Вуксан се у свом тексту критички осврнуо на рад Марка Драговића и начинио исправке текста у 11 писама које је Драговић објавио.⁶ Писма бр. 13 и бр. 33 Вуксан је наново објавио у своме раду сматрајући да их је Драговић погрешно интерпретирао.⁷

Касније је дио писама (из периода од 1753. до 1759. године), користећи се Драговићевим и Вуксановим радом, превео с рускословенског на савремени српски језик Б. Шекуларац.⁸

Један дио писама у рукопису претежно се односи на боравак владике Василија Петровића у Русији 1752/53. и 1758/59. године и његову организовану мисију која се односила на пресељења једног броја Црногораца на службу и даљи живот у Русији.⁹ Друга писма из истог периода односе се на тражење материјалних и других врста помоћи црногорском народу, упућивана како руским државним личностима и руском двору тако и млетачким и аустријским званичницима.

Рукопис садржи 138 листова, димензија 300 × 200 mm. Писан је тамним мастилом. Листови су обиљежени арапским бројевима у доњем десном углу, а странице у горњем десном углу, с обије стране. Листови 6б, 35б, 38б, 39б, 56а, 120б 123а, 125а, 126а и 127а су празни. Рукопис нема сигнатуру. Изнад почетка сваког писма написано је *Ко-ијија* и број којим је писмо обиљежено. До 39. броја писма су обиљежена римским, а после тог броја арапским цифрама. Идући редом,

² Драговић 1895, 11–32.

³ Вуксан 1938, 2–84.

⁴ Вуксан 1938, 12.

⁵ Драговић 1885, 267–273.

⁶ То су писма код Драговића бр. 5, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 15, 18, 24, 25, 27, 29, 30 и 33, видјети: Драговић 1885, бр. 17, 28, 13, 14, 26, 23, 16, 25, 27, 24, 29, 30, 31, 32, 36.

⁷ Вуксан 1938, 12–13.

⁸ Шекуларац се приликом превођења није користио овим рукописом, већ је за избор писама која је приредио један дио превео с Драговићевог текста, док је за остатак искористио Вуксанов рад: Василије Петровић 1996, 129–210.

⁹ О мисији митрополита Василија Петровића за организовано пресељење једног броја Црногораца у Русију: Распоповић 2003, 120–134 с релевантним изворима и старијом литературом.

два писма су обиљежена бројем 90, тако да су, умјесто 104 писма колико заправо рукопис садржи, приказана 103. Књига је конзервирана у некадашњем Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу.

Писар, вријеме и мјесто настанка. За рукопис није рађена филигранолошка анализа, мада је могао настати шездесетих година XVIII вијека. Већи дио писама писали су Теодосије Мркојевић, Матеј Брехов и митрополит Василије Петровић. Настала су на Цетињу, у Фијуми (Ријечи), Трсту, и на крају у Русији (Москва, Кијев, Санкт Петербург).¹⁰

Језик и писмо. Језик писама је рускословенски, с елементима народног говора. Писмо је неуједначено, писало је више руку: бр. 4, 5, 6 и 24 писала је једна рука, 22, 26 и 27 друга, 28, 29, 30 трећа, 63–73, 78–85 четврта, а 19 пета рука. Према Вуксану, писма 33–39 и 49–51 писао је Теодосије Мркојевић, 86–89 и 91–95 Матеј Брехов, а остала Василије Петровић.¹¹

Илуминација. Рукопис нема украса.

Повез. Рукопис је преповезан у кожни повез црне боје у некадашњем Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу.

Садржај. Рукопис садржи 104 преписа писама од којих су бр. 1, 2, 98, 100, 101, 102, 103 и 104 из периода митрополита Данила Петровића. Писмо бр. 3 (из 1482. године) односи се на границе области којом је управљао Иван Црнојевић.¹² Писмо бр. 99 није писмо већ запис. Писмо бр. 1 од 3. 3. 1711. године јесте препис *Пројласа руској цара Пејтра Великоја миѡројолиѡу Данилу Пејтровићу*, којим позива народ Црне Горе на борбу против Турака.¹³ Писмо бр. 2 односи се такође на позив руског цара Петра Великога истог датума и године, на заједнички отпор црногорских племена против турске империје. Писмо је упућено кнезу Луки Петровићу.¹⁴ Писмо бр. 98 је препис грамате коју је,

¹⁰ Вуксан 1938, 1.

¹¹ Вуксан 1938, 1.

¹² АБО/НМЦГ II/8, бр 1; објављено на више мјеста: Вуксан 2007, 11–13; Мартиновић 2019, 84–95.

¹³ АБО/НМЦГ IV/47 бр. 10; Проглас је објављен на више мјеста: Вуксан 2007, 95–97 и др.

¹⁴ АБО/НМЦГ IV/47 бр. 11; Вуксан 2007, 100–101.

наводно, дао Александар Македонски словенском народу за заслуге у ратовима, „*йрейисана из истйорије свијетѣа архимандриѣа раѣузијскоѣ*” (лист 123б). Писмо бр. 100 је извод из грамате из 1715. године којом се митрополиту Данилу Петровићу одређује 500 рубаља због штете настале од турске похаре по Црној Гори.¹⁵ Писмо бр. 101 говори о стању руске војске у другој половини XVIII вијека. Писмо бр. 102 је препис писма митрополита Данила Петровића писаног 26. октобра 1714. године Јовану Пушкару у Будви.¹⁶ Истом Јовану Пушкару упућено је писмо од 10. 1. 1717. године (бр. 103).¹⁷ Писмо бр. 104 митрополит Данило Петровић упутио је Јовану Пушкару из Беча, на путу за Кијев.¹⁸ Остала писма која су настала од 1752. до 1759. године изложена су хронолошки по датумима и годинама настанка:

1752. / Канцелар Кирило Григоријевич Разумовски препоручује царици Јелисавети митрополита Василија и црногорски народ (писмо бр. 8).

25. 5. 1752. / Гувернадуре и други главари препоручују владика Василија грофу Алексеју Петровићу Бестужеву и вицекацелару Кирилу Григоријевићу Разумовском (писмо бр. 7).

25. 5. 1752. / Од главара и народа црногорског Колегију иностраних дјела писмо захвалности на помоћи и оданости Русији као великој држави и чувару источног православља (писмо бр. 6).

27. 5. 1752. / Писмо митрополита Саве Алексеју Бестужеву у којем га он и главари моле да царици Јелисавети препоруче владика Василија (писмо бр. 9).

22. 10. 1752. / Писмо владике Василија царици Јелисавети, у вези са отварањем школа (писмо бр. 6).

21. 1. 1753. / Писмо владике Василија Петровића државној Колегији иностраних дјела у којем се моли за помоћ црногорском народу (писмо бр. 11).

7. 3. 1753. / У Москви: писмо митрополита Василија Алексеју Петровићу Бестужеву (писмо бр. 17).

¹⁵ Вуксан 2007, 99.

¹⁶ Вуксан 2007, 98–99.

¹⁷ Вуксан 2007, 100–101; Превод писма објављен у Владика Данило и Сава: Владика Данило и Сава 1996, 95–97, са старијом литературом.

¹⁸ Сва три писма бр. 102, 103 и 104 објавио је М. Драговић: Драговић 1885, 267–273.

17. 3. 1753. / У Москви: писмо митрополита Василија Петровића грофу Михаилу Иларионовичу Воронцову у којем моли да се без његовог знања не примају неки сумњиви људи који се издају за Црногорце (писмо бр. 16).

22. 4. 1753. / У Москви: писмо митрополита Василија државном канцелару грофу Алексеју Бестужеву-Рјумину, у којем се жали на тешко стање у Црној Гори (писмо бр. 13).

29. 4. 1753. / У Москви: писмо владике Василија у коме моли Правитељствујући Сенат да се не примају Срби (Црногорци) без његовог свјedoцбе (писмо бр. 15).

2. 5. 1753. / У Москви: писмо владике Василија грофу Петру Ивановичу Шувалову, у коме описује стање у Црној Гори, као и то да су Црногорци одани Русији (писмо бр. 12).

2. 5. 1753. / Писмо владике Василија Петру Феодоровичу (наследнику) о историји Црне Горе и оданости црногорског народа Русији (писмо бр. 22).

2. 7. 1753. / Спроводно писмо о подјели Црне Горе на провинције и ујезде (писмо бр. 21).

2. 7. 1753. / У Москви: писмо владике Василија Правитељствујућем Синоду (писмо бр. 19).

2. 7. 1753. / Писмо владике Василија Колегији иностраних дјела у којем дијели Црну Гору на провинције и ујезде (писмо бр. 20).

2. 8. 1753. / Писмо владике Василија царици Јелисавети у коме моли за помоћ за отварање школа и давање одежди за цркву (писмо бр. 24).

22. 10. 1753. / Идентично писмо од истог датума 1752. године (бр. 4).

7. 1. 1754. / Писмо владике Василија грофу Алексеју Григоријевичу Разумовском (писмо бр. 25).

7. 3. 1754. / Молба царици Јелисавети у којој владика Василије тражи допуштење да се врати кући (писмо бр. 26).

31. 3. 1754. / Биљешка о томе како је владика Василије служио литургију у придворној цркви у Москви (писмо бр. 27).

3. 5. 1754. / Бесједа коју је владика Василије говорио пред царицом Јелисаветом (писмо бр. 28).

3. 5. 1754. / Бесједа владике Василија пред руским престолонаследником Петром Феодоровичем (писмо бр. 29).

6. 5. 1754. / Поздравна ријеч владике Василија наследнику престола (писмо бр. 30).

7. 2. 1755. / На Цетињу: писмо гувернадуре и главара Колегији иностраних дјела – захвалност што је примила владика Василица и молба да се Црна Гора прими под њен протекторат (писмо бр. 23).

7. 2. 1755. / Писмо гувернадуре и главара царици Јелисавети – захвалност што је примила владика Василица (писмо бр. 31).

17. 2. 1755. / Попис писама послатих у Русију, Будим и Беч (писмо бр. 32).

25. 4. 1755. / Из Црне Горе: писмо владике Василица грофу Михаилу Иларионовичу Воронцову у којем се жали на патријарха Грка Гаврила (писмо бр. 33).

25. 4. 1755. / Из Црне Горе: писмо владике Василица Алексеју Михајловићу Обрескову, руском посланику у Цариграду (писмо бр. 34).

10. 10. 1755. / Митрополити Сава и Василије муселиму и подгоричким, спушким и жаљачким главарима (писмо бр. 36).

15. 1. 1756. / Из Црне Горе: писмо митрополита Василица аустријском цару (писмо бр. 35).

30. 4. 1756. / Алексеј Михајлович Обресков издаје пасош архимандриту Владимиру Буковском (писмо бр. 37).

10. 9. 1756. / Провидур которски Бустину Болду (писмо бр. 38).

24. 10. 1756. / Одговор главара на проглас у којем которски провидур забрањује Црногорцима улазак у градове (писмо 39).

29. 10. 1756. / Проглас владика Василица и Саве српском народу под Турцима, писано на Цетињу, на црногорском збору (писмо 40).

30. 10. 1756. / Митрополити Сава и Василије објављују да су посветили зетског епископа за архимандрита Владимира Буковског (писмо бр. 41).

1. 11. 1756. / Митрополит Сава руском посланику у Бечу Кирилу Григоријевичу Разумовском препоручује владика Василица за пут у Русију (писмо бр. 44).

13. 12. 1756. / У Фијуму: писмо митрополита Василица грофу Херману фон Кајзерлингу, императорском руском амбасадору у Цариграду (писмо бр. 42).

13. 12. 1756. / У Фијуму: писмо митрополита Василица Петровића грофу Бестужеву Рјумину (писмо бр. 43).

13. 12. 1756. / У Фијуму: митрополит Василије Алексеју Григоријевичу Разумовском – молба да узме Црну Гору у заштиту од Турака и Млечана (писмо бр. 45).

13. 12. 1756. / У Фијуму: митрополит Василије Кирилу Григоријевићу Разумовском (писмо бр. 46).

16. 12. 1756. / Писмо владике Василија Кирилу Григоријевичу Разумовском (писмо бр. 47).

16. 12. 1756. / Писмо митрополита Василија Петровића грофу Бестужеву (писмо бр. 48).

5. 1. 1757. / Митрополит Василије и Сава, заједно са главарима, траже да се Црногорци отпусте из млетачке службе (писмо бр. 49).

13. 1. 1757. / Митрополит Василије од руске царице Јелисавете тражи заштиту за Црногорце од Млечића и Турака (писмо бр. 50).

31. 1. 1757. / Писмо митрополита Василија Петровића грофу Бестужеву (писмо бр. 53).

28. 2. 1757. / Митрополит Василије Ивану Ивановичу Шувалову о Теофилу Ивановичу, како не заслужује капетански чин (писмо бр. 51).

28. 2. 1757. / У Фијуму: митрополит Василије од грофа Хермана Карла Кајзерлинга тражи позајмицу (писмо бр. 54)

21. 3. 1756. / Из Фијума: митрополит Василије од грофа Хермана Карла Кајзерлинга тражи позајмицу (бр. 52)

15. 6. 1757. / У Трсту: митрополит Василије млетачком принципу (писмо бр. 97).

16. 12. 1757. / Из Кијева: митрополит Василије Димитрију архиепископу великоградском (писмо бр. 59).

16. 12. 1757. / Из Кијева: митрополит Василије Петру Ивановичу Шувалову (писмо бр. 56); слично писмо на исту адресу: бр. 58.

16. 12. 1757. / Из Кијева: митрополит Василије Алексеју Петровићу Бестужеву (писмо бр. 55).

6. 3. 1758. / Писмо митрополита Василија Михаилу Ларионовичу Воронцову, у којем описује рат са Турцима (писмо бр. 62).

26. 2. 1758. / Жан Баптиста Владани митрополиту Василију (писмо бр. 72).

25. 3. 1758. / Писмо митрополита Василија Петру Феодоровичу (писмо бр. 61).

25. 3. 1758. / Писмо митрополита Василија руској царици Јелисавети у ком тражи заштиту за Црну Гору од Млечића и Турака (писмо бр. 60).

25. 3. 1758. / Говор митрополита Василија на пријему код царице Јелисавете (писмо бр. 64).

29. 3. 1758. / Из Санкт Петербурга: митрополит Василије Михаилу Ларионовичу Воронцову (писмо бр. 63).

2. 4. 1758. / Митрополит Василије пише правитељствујућем Синоду – моли за помоћ у црквеним књигама и одеждама (писмо бр. 66).

22. 4. 1758. / Митрополит Василије Колегији иностраних дјела – жалба на команданта Петровића, за кога тврди да се презива Ивановић (писмо бр. 66).

2. 5. 1758. / У Санкт Петербургу: митрополит Василије Петру Ивановићу Шувалову (писмо бр. 65).

9. 5. 1758. / У Санкт Петербургу: митрополит Василије Михаилу Ларионовичу Воронцову – моли за већи чин Црногорцима (писмо бр. 70).

11. 5. 1758. / Митрополит Василије Петру Ивановићу Шувалову (писма бр. 68 и 69).

17. 5. 1758. / Сердар Вукоје Вукотић и војводе Мојсије Пламенац и Петар Ђурашковић Михаилу Ларионовичу Воронцову – молба за отпуст у Црну Гору (писмо бр. 73).

17. 5. 1758. / Митрополит Василије царици Јелисавети (писмо бр. 75).

17. 5. 1758. / Митрополит Василије Петру Ивановићу Шувалову (писмо бр. 76).

18. 5. 1758. / Митрополит Василије Михаилу Ларионовичу Воронцову – моли да се отпусти за Црну Гору (писмо бр. 71).

25. 5. 1758. / Митрополит Василије Никити Јурјевичу Трубецком (писмо бр. 77).

25. 5. 1758. / Митрополит Василије наводи имена младића које треба примити у кадетски корпус (писмо бр. 78).

26. 5. 1758. / Митрополит Василије Правитељствујућем Сенату (писмо бр. 82).

29. 5. 1758. / Митрополит Василије Колегији иностраних дјела (два писма под истим датумом, бр. 80 и 81).

30. 5. 1758. / Сердар Вукоје Вукотић и војводе Мојсије Пламенац и Петар Ђурашковић жале се Михаилу Ларионовичу Воронцову на Степана Ивановића (писмо бр. 83).

3. 6. 1758. / Андрија Радоњић и Марко Богдановић Колегији иностраних дјела (писмо бр. 84).

1758. / Митрополит Василије даје увјерење јеромонаху Теодосију Мркојевићу (писмо бр. 85).

10. 9. 1758. / У Санкт Петербургу: митрополит Василије царици Јелисавети (писмо бр. 91).

16. 11. 1758. / Црногорска команда из Москве царици Јелисавети се жали на мајора Шарановића (писмо бр. 86).

9. 12. 1758. / Митрополит Василије Колегији иностраних дјела (писмо бр. 89).

11. 12. 1758. / Митрополит Василије се жали Правитељствујућем Сенату на генерале Хорвата и Шевића (писмо бр. 88).

15. 1. 1758. / Митрополит Василије пише увјерење Вуколају Богдановићу (писмо бр. 96).

11. 1. 1759. / Митрополит Василије дворској конференцији (писмо бр. 90).

18. 1. 1759. / Митрополит Василије царици Јелисавети (писмо бр. 92).

18. 1. 1759. / Митрополит Василије Михаилу Ларионовичу Воронцову (писмо бр. 93).

15. 2. 1758. / Митрополит Василије пише своје генеолошко стабло (писмо бр. 94).

5. 9. 1759. / У Стањевићима: митрополити Сава и Василије од царице Јелисавете траже помоћ за обнову порушеног Цетињског манастира (писмо бр. 96).

На прва три и последњих седам листова су исписане углавном адресе и титуле оних особа којима су писма упућивана.

Зайиси. На листу 104а налази се запис Марка Драговића у којем је саопштио да му је овај рукопис послужио као додатак материјалу за проучавање историје Црне Горе. Запис потиче из 1886. године и писан је савременим српским језиком.

На листу 124а налази се запис (бр. 98) на рускословенском језику са елементима народног говора који гласи: Ђъ лѣто шѣсть тисоуѣтъ сѣдмидѣсѣтъ дѣвет соградіе се храмъ преображеніе г(о)с(по)дне оузѣти зовоомъ стратѣва горница при господствоу бѣаше и о хотскіе горе, саградише старцы калоуѣри о синанцке горе и оу томоу острвоу оу блатоу бяхоу люте змиѣ и скорпіѣ и молитвом б(о)жіею све поразише се и отолен ихъ прогнаше, и кто времѣ синанскоу гороу побјѣдише аграянска чада. Я поновн божидаръ воуковитъ в лѣто 5.0.0.

Књигу је посліје смрти владике Василија (1766. године) донио из Русије владика Петар I Петровић Његош и приложио библиотеци Цетињског манастира.

Лиѣератѣура. Драговић 1895, 9–32; Вуксан 1938, 2–84.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АБО-НМЦГ А-П/8 бр. 1: Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе Архив-П/8; назив збирке: *Ејоха Црнојевића* (I–XIV), документ бр. 1.

АБО-НМЦГ А-IV/47, бр. 10: Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе Архив IV/47, назив збирке: *Мийројолић Данило Пејровић*, документ бр. 10.

АБО-НМЦГ А-IV/47, бр. 11: Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе Архив IV/47, назив збирке: *Мийројолић Данило Пејровић*, документ бр. 11.

ЛИТЕРАТУРА

Вуксан 1938: Д. Вуксан, *Прејиска мийројолића Василија, мийројолића Саве и црногорских љавара 1752–1759*, Споменик СКА 38 (1938) 2–84.

Вуксан 2007: Д. Вуксан, *Грађа за историју Црне Горе (избор)*, књига прва (1245–1851), приредили Бранко Павићевић и Марјан Миљић, Подгорица 2007.

Драговић 1895: М. Драговић, *Материјали за историју Црне Горе*, Споменик 20 (1895) 11–32.

Драговић 1885: М. Драговић, *Три њисма владике Данила Пејровића Јовану Пушкару*, Гласник СУД 63 (1885) 267–273.

Мартиновић 2019: М. Мартиновић, *Један рукопис из збирке докумената ејоха Црнојевића Народној музеја Црне Горе*, Археографски прилози 41 (2019) 87–112.

Распоповић 2003: Р. Распоповић, *Владика Василије и пресељавање Црногораца у Русију у другој половини XVIII вијека*, Годишњак за друштвену историју X/ 1–3 2003.

Владика Данило и владика Сава 1996: *Владика Данило и владика Сава у: Књижевност на тлу Црне Горе XII–XIX вијека*. Приредио Александар Младеновић, Цетиње 1996.

Владика Василије Петровић 1996: *Мийројолић Василије Пејровић у: Књижевност на тлу Црне Горе од XII–XIX вијека*. Приредио Божидар Шекуларац, Цетиње 1996.

COLLECTION OF THE LETTERS OF METROPOLITANS DANILO, SAVA
AND VASILJE PETROVIĆ IN A MANUSCRIPT FROM THE LIBRARY
OF THE CETINJE MONASTERY

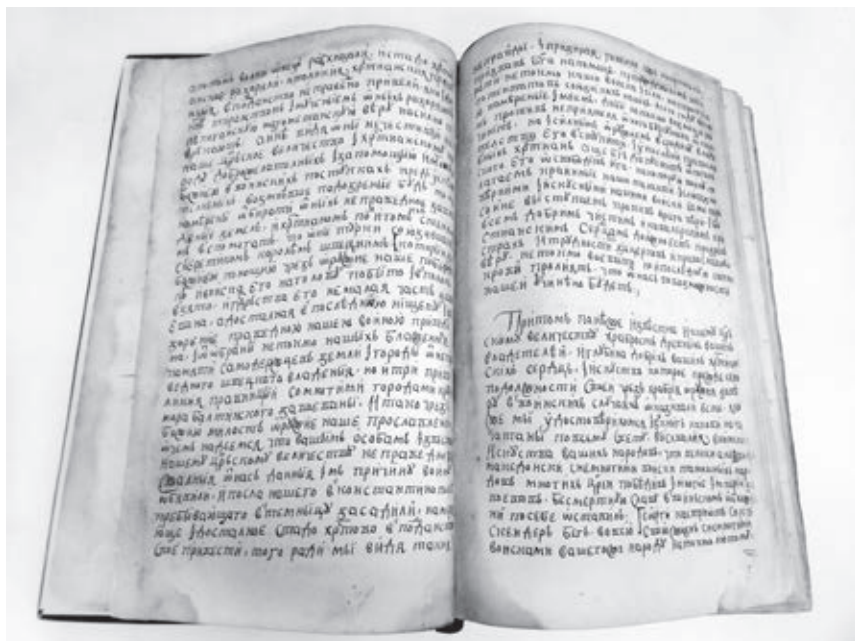
MILENA MARTINOVIĆ

The library of the Cetinje Monastery has a manuscript that dates from the third quarter of the 18th century and contains copies of letters written by metropolitans of Montenegro Danilo, Sava and Vasilje Petrović. Most of the letters concern the period from 1752 and 1759, and the majority were written by Vasilje Petrović. After his death, in 1766, the manuscript was brought by Metropolitan Petar I Petrović-Njegoš, who was in Russia at the time. Besides the few surviving letters by Metropolitan Vasilje Petrović in the libraries and archives of Montenegro, copies or transcriptions of these letters were used as a source of historical material for the study of Metropolitan Vasilje Petrović's time on the throne of the metropolitans of Montenegro by the historians Marko Dragović and Dušan Vuksan, from the late 19th century to the 1940s.

Keywords: Metropolitan Vasilje, letters, copy, Russian, Montenegroa

Сл. 1 Писмо бр. 1, л. 4а

Сл. 2 Писмо бр. 1, л. 4б, 5а

Сл. 3 Писмо бр. 1, л. 58, 6а

Сл. 4 Писмо бр. 2, л. 6б, 7а

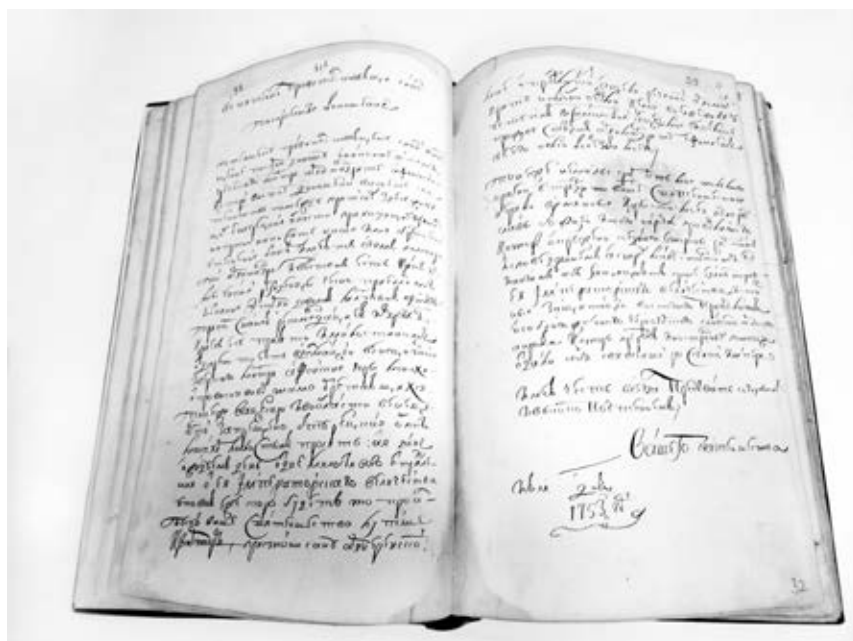
Сл. 5 Писмо бр. 2, л. 78, 8а

Сл. 6 Писмо бр. 2, л. 88, 9а

Сл. 7 Писмо бр. 3, л. 9б, 10а

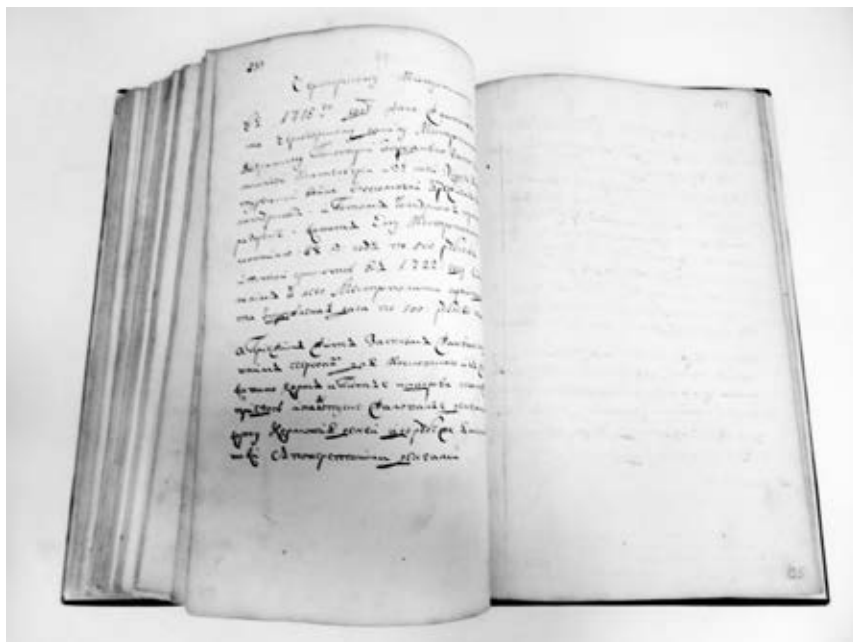
Сл. 8 Писмо бр. 19, л. 318, 320

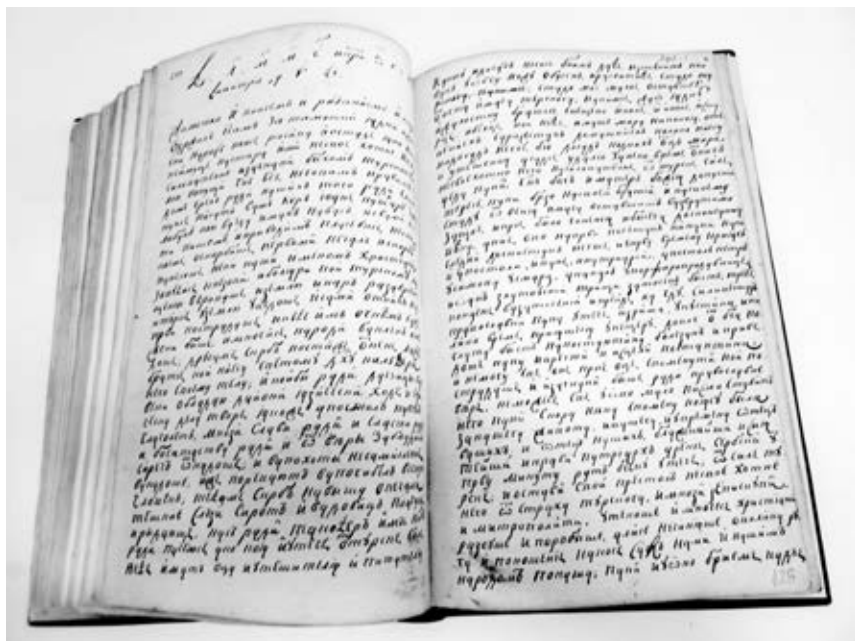
Сл. 9 Писмо бр. 22, л. 37б, 38а

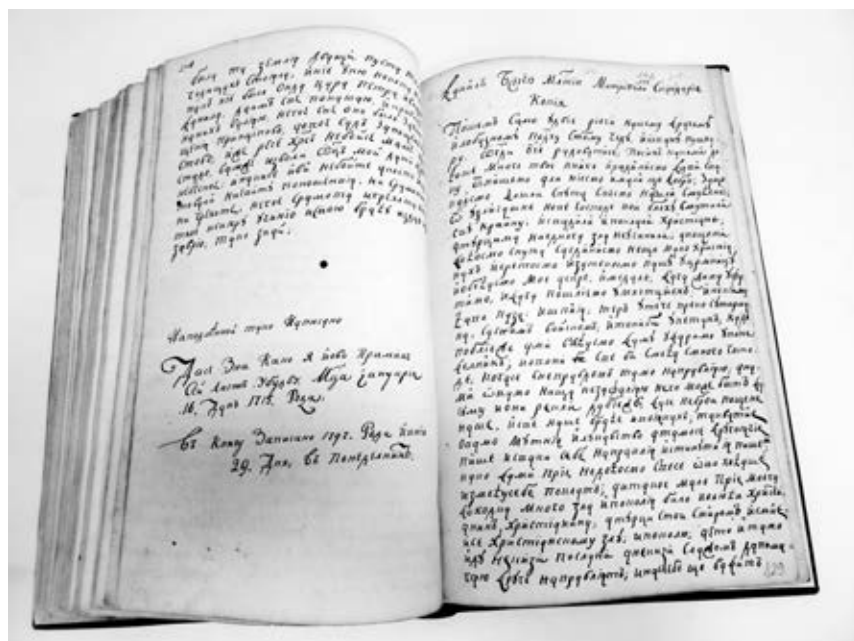
Сл. 10 Писмо бр. 22, л. 38в, 39а

Сл. 11 Писмо бр. 100, л. 124в

Сл. 12 Писмо бр. 102, л. 127б, 128а

Сл. 13 Писмо бр. 103, л. 128б, 129а

Сл. 14 Писмо бр. 104, л. 129б, 130а

Сл. 15 Писмо бр. 104, л. 130б

ПОМЕНИК СЕЛА ЂУРАКОВЦА ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 18. ВЕКА

ЉУБОДРАГ ОБРОВАЧКИ*

Ајсџиракџи. У раду је реч о рукописној књизи *Поменик села Ђураковца* код Пећи из друге половине 18. века са записом из 1762. године. Књига садржи попис мушких и женских имена становника овог села. По избору имена, њиховом пореклу и значењу рукопис наставља српску средњовековну ономастичку традицију. Књига има и занимљив историјат везан за Први светски рат.

Кључне речи: поменик, антропоними, Ђураковац, Косово и Метохија

Пре неколико година слависта Бор Калман, библиотекар у пензији Сечењи библиотеке у Будимпешти, послао је преко др Димитрија Стефановића из Мађарске у Београд једну стару рукописну књигу археографу Катарини Мано-Зиси с молбом да је прегледа и да с њом поступи према своме нахођењу. По Б. Калману, мајка једног његовог пријатеља му је донела ову књигу да је као стручњак погледа и процени њену вредност. Том приликом је испричала да је њен отац, као припадник окупационе аустроугарске војске у Великом рату, нашао књигу на рушевинама неке цркве у Србији и понео је са собом. Стара госпођа је пред смрт књигу поклонила Б. Калману, а овај је решио да је врати у Србију.

Рукописна књига о којој је реч у ствари је књижица дим. 10 × 7 см са 25 листова папира. На л. 7 и 20 налазе се два водена знака састављена од једнолинијских слова MF.¹ Корице чине две танке дашчице пресвучене кожом с утиснутим волутним орнаментом по ивицама и у средини корица. Хрбат књижице има два ребра. На средини постоји метална копча за отварање и затварање књиге. Примерак је добро очуван, с мањим оштећењима на корицама и мрљама од влаге и вероватно

* Љубодраг Обровачки, историчар уметности, lj.obrovacki@gmail.com

¹ Према филигранологу Р. Станковићу овакви типови једнолинијских слова срећу се у албумима водених знакова код В. Декера и В. Николајева: Decker 1982, 177–178, 204; Nikolaev 1954, сл. 487, 526, 568.

неке просуте течности по ивицама листова. Приликом преповезивања на унутрашње стране обе корице постављена је хартија, а са сваке стране је додат још по један лист. Књижица је вероватно накнадно стављена у заштитну картонску кутију у којој се данас налази.

У књижици постоје два записа. Први од њих је аутентичан и односи се на место и време настанка књиге, а другим, из каснијег времена, потврђује се њена провенијенција из јужних крајева наше земље и важан је за историјат примерка. О овом другом запису биће речи на крају нашег прилога.

На унутрашњој страни предње корице на којој је постављен нови папир залепљен је приликом преповезивања део оригиналног листа с брзописним записом писаним црним мастилом, који гласи:

Ћиџа Поменник[ъ] е
Живка Кова[ча?]
ѿ село Ђураковце
писа се в лѣто
1762: Маѣна 5² (сл. 1)

Већ из самог записа се види да је књижица по саставу поменик и да је била својина Живка Кова[ча?], могуће Живка Ковача, највероватније месног свештеника. Поред Живка, уочава се рукопис још најмање једног лица. Надаље, у запису је забележено место настанка *Поменика* и година с датумом писања записа, 5. мај 1762. године.

Поменуто село у запису, Ђураковац, сасвим извесно јесте село Ђураковац у Метохији, српско насеље познато још у средњем веку, смештено у Пећком подгору, 20 км источно од Пећи, на путу Пећ – Косовска Митровица. С нешто мање извесности, ипак скоро неупитно, може се идентификовати и од налазача споменута „нека црква” на чијим је „рушевинама” књига пронађена. То би једино могла бити месна Црква Светог Николе у Ђураковцу. Према историјским изворима, у овом селу су биле чак три цркве од којих су две – Свети Врачи и црква непознатог патрона, не зна се из кога времена – још пре 18. века биле у рушевинама, док је трећа, Црква Светог Николе на гробљу у Ђураковцу, данас такође порушена, у време писања ове књиге била активна

² Испод године и датума неко је касније оловком дописао латиницом: 1762 мај 5.

Илија	Вучица	Перуника
Јанићије	Гиздава	Петра
Јанко	Госпава	Петруша
Маринко	Гроздена	Рада
Марко	Достана	Радојка
Милосав	Јабланка	Ружица
Михајло	Јана	Смиљана
Никола	Јела	Стана
Павле	Јована	Станица
Петар	Марија	Станојка
Радоје	Марта	Стојана
Рајич	Милојка	
Степан		
Тома		

У Поменику је уписано 19 мушких и 32 женска имена, укупно је унесено 51 посебно лично име, један патроним (?), породично име, уједно занимање (ковач?) и један топоним (Ђураковац). Сва имена Мирјана нису писана истом руком, поједина од њих су једва читљива, а два су сасвим нечитљива (сл. 2). Нека имена су чешћа од других: од мушких, Никола и Ђорђе се помињу два пута, Живко се јавља чак три пута, а од женских Јана је записана три пута, док су Вука, Јована, Ружица, Стана и Стојана унесене по два пута. Укупно су забележена 62 лица, 23 мушка и 39 женских, заједно с именима која су уписана више пута и с два непрочитана, по једно мушко и женско. Од тог броја се само за две особе, и то једну мушку и женску, Петра и Николету, наговештава да су упокојене („усваше”). Мушка имена су од женских одвојена или линијом или испред женских имена, што је неуобичајено у поменицима, стоји „лик женски” (сл. 3). Занимљиво је и да је женских имена уписано скоро двоструко више од мушких.

На основу бројних историјских извора, међу којима су српске средњовековне повеље, поменици и турски пописи (дефтери) најзначајнији,⁶ може се приметити да предложак из Ђураковца у сажетом

⁶ Почев од полихистора Стојана Новаковића, зачетника српске ономастике последњих деценија 19. века, овом врстом извора бавиле су се генерације српских научника разних профила. Њиховом заслугом откривене су многе непознанице из дуге и богате прошлости нашег народа. У сазвежђу узорних личности и дела

обиму наставља традицију старих српских именослова. Тако су се у избору имена одржала она позната још од времена Немањића (нпр. Андрија, Гмитар, Степан), поред прихваћених хришћанских (Петар, Павле, Марија, Марта) и посрбљених календарских (Ђорђе, Михајло) или оних чисто лаичких народних (Гиздава, Маринко), међу којима нека своје порекло вуку још из старословенске баштине (Милосав, Милојка, Радоје). Недостају само владарска и монашка имена, што би могло да буде обележје сеоске средине. Из нашег узорка се види да су имена уобичајено имала у већем или мањем виду заштитни карактер, што потврђује и најфреквентније мушко име у поменику – Живко. Запажа се и појава већег броја женских имена, која су у старијим списима била ретко бележена, у млађим из турског времена су чешћа, док су у нашем примеру претежна. Поред богоносних (Анђелија, Божана) и оних изведених од мушких (Јована, Петра, Перка, Стојана), овде се срећу за женска лична имена карактеристични антропоними од миља (Боја, Ружица, Милојка) или они бирани из непосредног природног окружења дрвећа (Јела, Јабланка), биљног (Перуника, Смиљана, Гроздана) и животињског света (Вука, Вучица), који такође имају апотропејско обележје. Порекло и метафоричност појединих властитих имена није тачно утврђена. Међу таквима, учестало загонетно име је Јана, које се помиње три пута. Различита изворност и значење личних имена надилази локално порекло и вредност овог рукописа и отвара могућности за даља истраживања ономастичких и других специфичности једне од исходишних области наше културне прошлости.

Поменик села Ђураковца је по обиму мали али важан историјски документ о томе да, и поред две велике сеобе Срба из ових крајева, 1690. и 1737. године, те посебно скоро трајног егзодуса из већих насеља и масовне исламизације и албанизације целог Косова и Метохије, овај простор у 18. веку још увек није био од стране нашег народа етнички испражњен. Мада у тешким условима националног и верског опстанка, српско становништво је, нарочито у руралним срединама, чувало и кроз векове преносило своја традиционална идентитетска етничка обележја. Многа од њих, у првом реду то су лична имена, због

српске филолошке и књижевноисторијске науке неизоставно је име лингвистике Милице Грковић и њени радови на пољу издавања старих српских споменика и свестраног проучавања српског језичког блага, посебно личних имена, од средњег века до савременог доба.

своје лепоте и симболике не само да су се вековима одржала, већ су се и широко ревитализовала до најновијег доба.

С рукописом *Поменика* може се довести у везу још једна историјска занимљивост. Некако скривена и празним страницама одвојена од осталог садржаја, на левој страни предзадњег докоричног листа исписано је читко оловком на мађарском језику:

Ribarici Kolostor
916 IV/16 a`n

Појам Ribarici из овог записа свакако се односи на село Рибариће (или Рибарићи) на реци Ибру у Рашкој области (Санџаку) код Тутина, а реч Kolostor на мађарском је синонимни назив за манастир на српском језику. У окружју села Рибариће смештен је древни манастир Црна Река, те се основано може претпоставити да се ова топографска белешка односи баш на тај манастир, ако у њему самом није и учињена. Утолико пре што је у близини села била касарна аустроугарске војске, чија је нека јединица чак могла бити смештена у новоподигнутом конаку самог манастира.⁷ У сваком случају, *Поменик* се у својој ратној епизоди, започетој у Ђураковцу крајем новембра 1915. године, нашао 16. априла 1916. године у близини ове познате монашке испоснице. Судећи по дуктусу записа који упућује на образованијег окупаторског војника или официра мађарског порекла, о писцу ове белешке не знамо више ништа осим напред поменутог и тога да се из рата вратио жив с овом књижицом у свом копорану. Захваљујући тој околности, једно од непосредних сведочанстава о српском постојању на Косову и Метохији у доба Османског царства претрајало је ратни вихор и сачувало се до наших дана.

Дана 15. новембра 2021. године *Поменик* је предат Народној библиотеци Србије и у рукописној збирци Археографског одељења заведен је под сигнатуром Рс 779.

⁷ За то је било услова јер је управо у новом конаку подигнутом поткрај 19. века радила на почетку 20. века прва српска основна школа с интернатом у Ибарском (Старом) Колашину.

ЛИТЕРАТУРА

Decker 1982: V. V. Decker, *Dejini ručneje výroby papiera na Slovensku*, Matica slovenska 1962, 177–178, 204, сл. 774, 793 и сл. 1088 из 1759/1794.

Зиројевић 1999: О. Зиројевић, *Ђурко*, у: Поседи манастира у Скадарском санџаку, Нови Пазар 1999, 39.

Ивановић 1987: М. Ивановић, *Ђураковац (Исџок)*, у: Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд–Љубљана, 1987, 443–444.

Ивановић 2013: М. Ивановић, *Ђураковац*, у: Метохија, Нови Сад, Београд, 203, 226, 228.

Nikolaev 1954: W. Nikolaev, *Watermarks of the ottoman medieval documents in Bulgarian libraries I*, Sofia 1954, сл. 487 из 1758, сл. 526 из 1770. и сл. 568 из 1772/73.

Петковић 1925: Вл. Петковић, *Наџџиси и заџиси у сџарим срџским црквама*, Стариџар, треџа серија, кџига друга (за 1923), Београд 1925, 30.

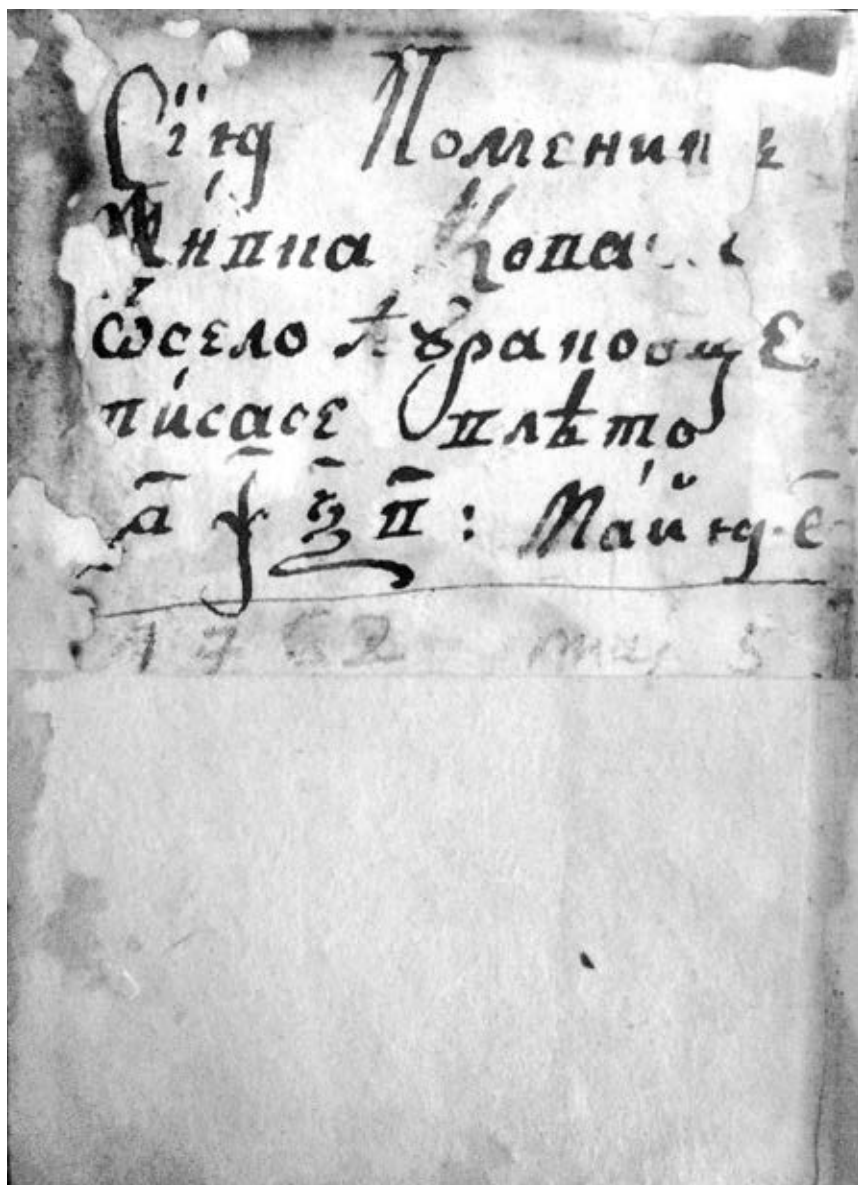
Шупут 1991: М. Шупут, *Ђураковац, црква Св. Николе*, у: Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век, Београд 1991, 77.

POMENIK (BEADROLL) OF THE VILLAGE OF ĐURAKOVAC
FROM THE OTHER HALF 18TH CENTURY

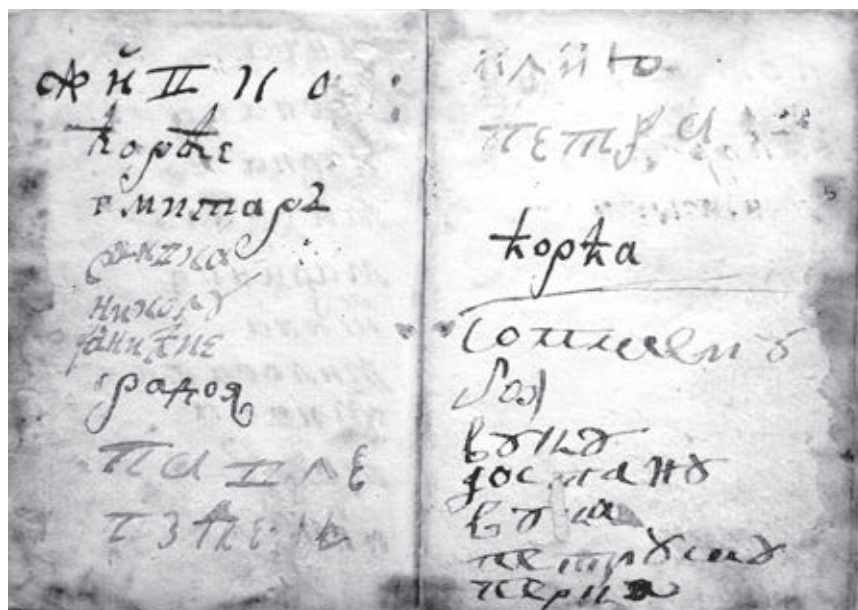
LJUBODRAG OBROVAČKI

The paper discusses the manuscript of the *Pomenik (Beadroll)* of the village of Đurakovc near the city Peć from the second half of the 18th century with a record dated from 1762. The book contains a list of men's and women's names of the inhabitants of this village. When choosing names, their origin and meaning manuscript continues Serbian medieval onomastics tradition. The book also has an interesting history related to the First world war.

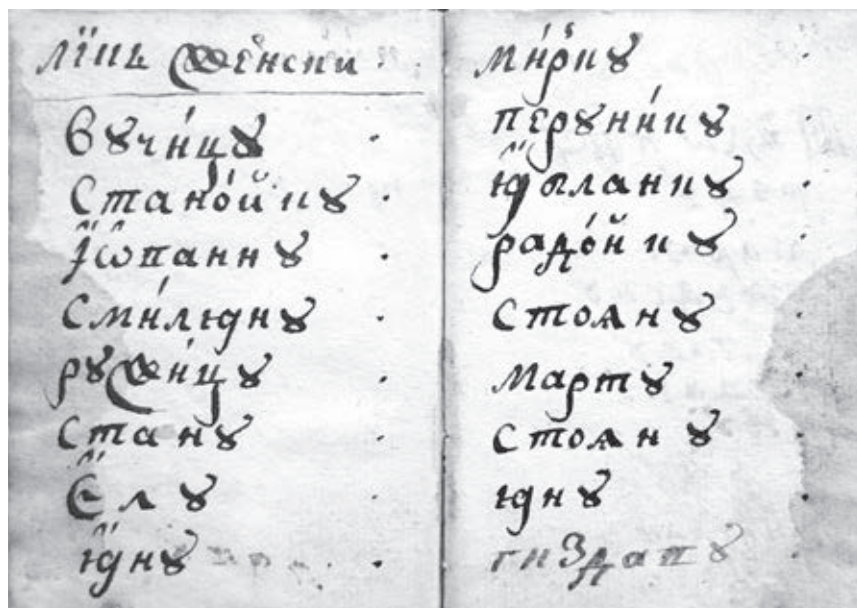
Keywords: Pomenik (Beadroll), anthrponyms, Đurakovac, Kosovo and Metohija

Сл. 1 Поменик села Ђураковца, запис на унутрашњој страни предњих корица

Сл. 2 Поменик села Ђураковца

Сл. 3 Поменик села Ђураковца

ИЗ ИСТОРИЈЕ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ

UDC 091=163.41"12/17"
27-9:929 Грујић Р.
Оригиналан научни рад

ПОЧЕЦИ РАДА РАДОСЛАВА ГРУЈИЋА НА ПРИКУПЉАЊУ И ОБРАДИ СТАРОГ СРПСКОГ КЊИЖНОГ НАСЛЕЂА

ВЛАДИМИР РАДОВАНОВИЋ*

Апстракт: У раду се разматрају почеци недовољно познатог доприноса проф. др Радослава Грујића прикупљању и обради српских рукописних и старих штампаних књига. Уз кратак осврт на стање српске археографије у то време, као и на Грујићеву биографију, нагласак је на његовој делатности на тлу Аустроугарске, након што је постао свештеник у Бјеловару. Текст се делимично заснива на необјављеној архивској грађи.

Кључне речи: Радослав Грујић, рукописне књиге, старе штампане књиге, археографски опис, Пакрац, Бјеловар, епископ пакрачки Мирон, Варајдински генералат

Још је свестрани и даровити Захарија Орфелин у предговору *Славено-сербској маџазина* истакао прикупљање и описивање „древности серпскога народа” као један од важнијих задатака његовог доба.¹ Ипак, почеци организованог прикупљања и проучавања српске рукописне баштине везују се за 19. век. У то доба политичког и културног успона међу истраживачима јача интересовање за старо књижно наслеђе српског народа. Познати су примери страних истраживача, путописаца, државних чиновника и авантуриста који су остављали белешке о старим књигама, а било је и немало примера њиховог одношења.² Посебно је велики број научника руског порекла походио српски манастир Хиландар на Светој Гори и његову веома богату, тада још увек несређену рукописну збирку. Захваљујући српској држави и њеним установама, Хиландар посећује и све већи број домаћих истраживача

* Ђакон Владимир Радовановић, Музеј Српске православне цркве, Београд, muzejspc@gmail.com

¹ В. Убишарип 2016, 10.

² О проблему разношења српских рукописних књига у 19. веку в. Суботин-Голубовић 1999, 12, 19.

попут Димитрија Аврамовића и Нићифора Дучића, који су писали и о рукописима.³

У жељи да се српска кнежевина просветно и културно уздигне, њене установе и појединци су прикупљали и обрађивали рукописне и старе штампане књиге. Ипак, не може се рећи да се на томе систематски радило. Поједини истраживачи попут Вука Стефановића Караџића, Ђуре Даничића, Стојана Новаковића и других испољавали су интересовање за рукописно наслеђе и старе штампане књиге долазећи с њима у додир више посредно, захваљујући својој свестраности и ширини научних интересовања.⁴ Иако је и раније било покушаја израде археографских описа, тек ће темељни приступ академика Љубомира Стојановића (1860–1930), почетком 20. века, довести до обимнијих каталога рукописа и старих штампаних књига, и то Српске краљевске академије⁵ и Народне библиотеке у Београду,⁶ а потом и томовима *Сѣрих срѣских зайиса и наѣйѣиса*.⁷

Српски народ настањен на просторима Хабзбуршке монархије такође је настојао да оснажи националну свест помоћу чувања и представљања својих историјских знаменитости, међу којима су биле и старе књиге. То се, између осталог, односи на библиотеке београдских и карловачких митрополита: Мојсија Петровића (1712–1730) и његовог наследника Вићентија Јовановића (1731–1737), који су у Београду оснивали и развијали сопствене књижне збирке,⁸ као и на Мојсија Путника (1781–1790) и Стефана Стратимировића (1790–1836). Библиотеке појединих епископа такође су биле веома садржајне попут библиотеке пакрачких епископа Атанасија Живковића (1770–1781) и Кирила Живковића (1786–1807), односно темишварског владике

³ О овоме детаљно: Богдановић 1978, 8–18, 34–40. Међу страним истраживачима и сакупљачима старина тог доба који су се бавили српским рукописним наслеђем најистакнутији су Виктор Григорович, Порфирије Успенски, Александар Гиљфердинг, Стефан Верковић, архимандрит Антонин и архимандрит Леонид. В. Убипарип, 2016, 14; Дурковић-Јакшић 1978, 9.

⁴ Судотин-Голубовић 1999, 17.

⁵ Стојановић 1901.

⁶ Стојановић 1903.

⁷ Стојановић 1902–1926.

⁸ Дурковић-Јакшић 1978, 11.

Петра Петровића (1786–1800). У њима је, највероватније, било и рукописних и старих штампаних књига.⁹

Познато је да су се и хабзбуршке власти у 19. веку интересовале за словенско рукописно наслеђе. Тако је 1818. године било наређено да се све рукописне и старе штампане књиге на словенском језику из Приморја пронађу и пошаљу државним органима.¹⁰ Захваљујући дипломатским интервенцијама представника Аустроугарске код турске Порте, за Дворску библиотеку у Бечу је откупљен одређени број рукописа из светогорских манастира Хиландара и Зографа.¹¹ Такође, одређени државни представници, попут конзула у Солуну Антуна Михановића, прикупљали су рукописне књиге у околини места у којима су службовали.¹²

Први свеобухватнији попис књижних старина српског народа у Хабзбуршкој монархији урадио је Лукијан Мушицки, учени архимандрит (1812–1824), потоњи владика горњокарловачки (1828–1837). Он је обилазио манастире у Славонији, Срему, Бачкој и Банату, где је прегледао рукописне и штампане књиге.¹³ Његови пописи не садрже целовите описе рукописних књига, али дају податке о времену настанка, садржини, обиму, величини и језику, што представља до тог времена најдетаљније археографско истраживање.¹⁴ На овим просторима ће се за поменућу тематику и касније посебно интересовати свештена лица. Митрополит дабробосански Сава Косановић (1881–1885) је, обилазећи крајеве данашње Босне, описао поједине манастирске и црквене збирке књига.¹⁵ Сава Петковић је почео да се бави рукописним насле-

⁹ Исто, 8. О библиотекама српских манастира, посебно у 18. веку на подручју Карловачке митрополије: Ж. Војновић, *Српске манастирске библиотеке до краја 18. века*, Панчево 2019. Дурковић-Јакшић 1978, 8.

¹⁰ Дурковић-Јакшић 1963, 44.

¹¹ Исто, 9; Проловић 1986, 164.

¹² Дурковић-Јакшић 1978, 10. ОРГ, МП. 1521: „Господину Министру Просвете и Вера. Понизан М. Боројевић”; реч је о недатираном нацрту дописа насталом, највероватније, између 1919. и 1921. године у коме учитељ Милан Боројевић износи да му је библиотекар манастира Хиландара испричао да је пре рата из манастира аустроугарски конзул у Солуну Михановић однео неколико старих рукописних књига с обавезом да их врати после извесног времена – али да их није вратио. Владимир Мошин није нашао доказе за то: Моšin 1955, 71–84.

¹³ Убипарип 2016, 11.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Суботин-Голубовић 1999, 19.

ђем 1903–1904. године као свештеник у селу Крушедолу.¹⁶ У свом предговору *Ойису рукойиса манастира Крушедола* наводи да је на пријатељски подстицај протосинђела Илариона Зеремског „у слободним часовима разгледао, прелиставао и читао ове красне рукописне књиге, и дивећи се садржини и уметничкој изради њиховој, бележио из њих оно што сам сматрао за вредно и потребно”.¹⁷ Сава Петковић ће нешто касније, 1910. године, после поновних подстицаја Илариона Зеремског, тада већ епископа, наставити рад на опису рукописа у манастирима Карловачке митрополије, чији су резултати познати.¹⁸

Отприлике у исто време, још један свештеник, протојереј-ставрофор проф. др Радослав Грујић, почео је да се систематски бави спасавањем, прикупљањем и обрадом рукописних и старих штампаних књига.¹⁹ Рад ове свестране личности, оснивача и сарадника бројних образовних и научних институција, друштава и часописа, углавном се доводи у везу с историјом српског народа, нарочито с историјом Српске православне цркве.²⁰ Међутим, један од предмета Грујићевих целоживотних интересовања било је управо рукописно наслеђе српског народа. Његов огроман, делом и пионирски допринос српској култури у виду прикупљања и обраде рукописа недовољно је познат и расветљен. Уочено је, с правом, да је „данас само малобројнима познато да се он бавио и систематским проучавањем стања рукописних фондова на ширим подручјима која је насељавао српски народ.”²¹

Одмах треба рећи да је изузетан, неизбрисив траг на овом пољу Грујић оставио прикупивши збирку од 350 рукописних књига из

¹⁶ Ранковић 2008, 49.

¹⁷ Петковић 1914, VIII.

¹⁸ Осим крушедолске, Петковић је описао и збирке Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Грегтега (Петковић 1951, 1–88). Овај свој подухват он описује као пројекат који је радио „с великом љубављу и озбиљношћу, а без великих претензија. Радио сам га по утврђеним научним принципима, по којима се рукописи описују и по којима су израђени најбољи описи рукописа, специјално руски” (Петковић 1914, VIII).

¹⁹ Научни темељ савремене српске археографије, на којем она и данас почива, поставило је још једно свештено лице – Владимир Мошин. Треба узети у обзир чињеницу да је и Димитрије Богдановић, један од најзначајнијих српских археографа, поникао у окриљу Српске православне цркве, завршивши шесторазредну богословију и Богословски факултет.

²⁰ В. на пример: Пузовић В. 2020, 106, 108–110.

²¹ Суботин-Голубовић 2016, II.

периода од 13. до 18. века, коју је завештао Музеју Српске православне цркве. Ова збирка формирала се током скоро четири деценије Грујићевог прегалачког рада на терену. Она представља најзначајнију и најбогатију личну оставину рукописа која је завештана једној институцији културе.²² Грујић није остајао неми сведок пропадања највреднијих књига из запустелих манастира и цркава, већ их је, у жељи да их сачува за будућа поколења, прикупљао и чувао. Он није био колекционар у данашњем смислу речи. У временима и на просторима на којима нису постојале српске институције културе које би се бавиле заштитом старина, прикупљањем рукописа и штампаних књига спроводио је први ниво њихове заштите, желећи да у каснијој фази ради на оснивању установа за њихово чување и обраду.

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ

Радослав Грујић је рођен 17/29. јуна 1878. године у Земуну, који је у том тренутку припадао Аустроугарској.²³ Треће је дете оца Милоша и мајке Милеве Грујић, девојачко Илић. Оба Радослављева родитеља била су српски народни учитељи.²⁴ Осим њега, Милош и Милева имали су још седморо деце.²⁵ Радослав је детињство провео у земунској Горњој вароши, у предграђу Јосипово.²⁶ Ту је и започео школовање, у Српској основној школи, 1884. године, где му је први учитељ био отац Милош.²⁷ По завршеној основној школи, школске 1888/89. године уписује Краљевску велику реалку у Земуну.²⁸ Када је имао 13 година,

²² ОРГ 1335: „Светом Архиепископском Синоду Српске Патријаршије, од 11. марта 1938. г.”

²³ ОРГ 1335, бр. 193 / ех 904: „Извод из протокола крштених православне источне цркве, храма Св. Тројице у Земуну од г. 1860.” Књига VI, лист 272. Грујића је крстио јереј Димитрије Руварац.

²⁴ ОРГ 1335, бр. 194 / ех 944: „Izvjestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Grujića, stanujuće u općini Zemun pod kuće broj 39.”

²⁵ Исто.

²⁶ ОРГ 1335, бр. 1623: „Svjedočba. U Zemunu, 22. veljača 1890.” На истом документу је и потврда издата од Димитрија Руварца којом се потврђује истинитост Свједочења.

²⁷ ОРГ 1335, бр. 23: „Школска Сведочења, Радослава Грујића, ученика 4. разреда срп. основ. г. вар. школе земунске.”

²⁸ ОРГ 1335, бр. 10: „Svjedočba Grujić Radoslava iz Zemuna u Slavoniji grčko-istočne vjere učenik prvog razreda u kr. velikoj realci zemunskoj. U Zemunu dne 2. ožujka.”

1891. године, умрла му је мајка Милева.²⁹ Краљевску реалку је завршио школске 1894/95. године; испит зрелости је положио 14. јуна.³⁰

Православно српско богословско училиште у Сремским Карловцима Грујић је уписао школске 1895/96. године,³¹ а завршио га је 24. јуна 1899.³² Након завршетка богословије и женидбе, крајем 1899. године, рукоположен је за свештеника.³³ Прво место постављења у вршењу свештеничке службе било му је при Храму Свете Тројице у Земуну.³⁴ У јесен исте године (30. октобра) постао је наставник вере у Грађанској шегртској школи у Земуну.³⁵ Следеће године полаже катихетички испит за вероучитеља у средњим школама,³⁶ а 1901. године испит за парохијско звање, после ког добија право на самостално вршење овог звања.³⁷

У намери да се даље усавршава, Грујић 1903. године постаје ванредни слушаца Краљевског свеучилишта Фрање Јосипа Првог у Загребу.³⁸ После полагања допунских матурских испита³⁹ уписао је загребачки Јуридикски (правни) факултет, као редовни студент, 8. октобра

²⁹ ОРГ 1335, br. 194 / ex 944: „Izvestnica o stanju dušah iz matice krštenih (rodjenih), vjenčanih i umrlih u pogledu porodice Grujića, stanujuće u općini Zemun pod kuće broj 39.”

³⁰ ОРГ 1335, br. 3: „Svedočba zrelosti, Grujić Radoslava. U Zemunu dne 14. lipnja 1895.”

³¹ ОРГ 1335: „Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима. Сведоџба о годишњем успеху. У Карловцима 12/24. јуна 1896.”

³² ОРГ 1335: „Православно српско богословско училиште у Срем. Карловцима. Бр. 5 1898/9. Сведоџба Радослава Грујића.”

³³ ОРГ 1335: „Званична потврда. У Карловцима 6/18. новембра 1899. г.”; њоме се потврђује да је Радослав Грујић, свршени богослов, приликом свога рукоположења уплатио у епархијски фонд 20 форинти. ОРГ 1335, к. 853/526 / ex. 1900: „У Карловцима 12/25. септембра”; у документу се наводи податак да се још није навршила година дана од његовог рукоположења.

³⁴ ОРГ 1335: „Признаница, Карловци 18/11. 1899.” Овде се први пут помиње да је „Радослав Грујић Капелан у Земуну”.

³⁵ ОРГ 1335: „Краљевина СХС. Службенички Лист Радослава М. Грујића.” Овај службенички лист је недатиран и непотписан за разлику од оних који се налазе у архиви Православног богословског факултета.

³⁶ ОРГ 1335: „Сведоџба. У Карловцима 30. новембра / 13. децембра 1900.”

³⁷ ОРГ 1335, бр. 3 / ex. 1901: „Сведоџба Јереј Грујић Радослав. У Карловцима 13/26. новембра 1901. године.”

³⁸ ОРГ 1335: „Prijavnica izvanrednog slušača u Kralj. Sveučilištu Franja Josipa I u Zagrebu.”

³⁹ ОРГ 1335, br. 18: „Svjedodžba zrelosti. U Zemunu, dne 25. lipnja 1904.”

1904. године.⁴⁰ Четири године касније (1908) уписао је и завршио апсолвентске студије у Бечу.⁴¹

У истом периоду Грујић се јавио на конкурс Конзисторије у Сремским Карловцима за радно место вероучитеља православних ученика у Реалној гимназији у Бјеловару, објављен у *Српском Сиону* бр. 3 и 4 из 1904. године.⁴² Пакрачка конзисторија је прихватила ову молбу и проследила је, заједно са својом препоруком, Краљевској земаљској влади у Загребу која је на основу тога, 29. јула 1904. године, именovala Грујића „*pravim veroučiteljem devetoga činovnoga razreda u Kr. realnoj gimnaziji u Bjelovaru*“.⁴³ Једанаестог септембра 1907. године добија звање професора.⁴⁴ У октобру 1908. године уписује Филозофско-историјски факултет загребачког свеучилишта.⁴⁵ Факултет завршава у року, 1911. године.⁴⁶ Докторирао је 1919. године када одлази у Београд да би био професор у гимназији и богословији, а потом прелази у Скопље. Ту је стекао пуну професионалну афирмацију: постао је професор на Филозофском факултету, председавао је Скопским научним друштвом,⁴⁷ основао је Музеј Јужне Србије. По повратку у Београд постао је професор на Богословском факултету, основао Музеј Српске православне цркве, постао дописни члан Српске краљевске академије. Умро је на Хвару, 1955. године.

На који начин се и којим поводом Грујић заинтересовао за стару књигу, није познато. Иако је познавао шест језика, ипак се у току школовања, судећи по сачуваним документима који показују успех, не

⁴⁰ ОРГ 1334, бр. 177: „Индекс predavanja Radoslava M. Grujića. Upisan u juridičkom fakultetu kralj. sveučilišta Franje Josipa I u Zgrebu dne 8. listopada 1904.“

⁴¹ ОРГ 1335: „Nummer des Meldungsbuches 177. N 9435 Absolutorium. Wir, Rektor der k.k. Universität zu Wien und Dekan der rechts und staatswissenschaftlichen Fakultät, bestatigen hiermit, dass der Studierende der Rechte Herr Radoslav Grujić. Wien, den 31. Juliu 1908.“ Упоређујући овај документ с раније наведеним Индексом предавања Радослава Грујића на Јуридиком факултету у Загребу, уочава се да је током 1908. године, изгледа, упоредо студирао у Загребу и Бечу.

⁴² ОРГ 1335: „Пречасна Конзисторија! У Земуну 18. фебруара 1904. год.“

⁴³ ОРГ 1335: „Kr. hrv.-slav.-dalm.-zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu. Br. 9814/1904. Dekret, U Zagrebu, dne 29. srpnja 1904. Prepis.“

⁴⁴ ОРГ 1335: „Краљевина СХС. Службенички Лист Радослава М. Грујића.“

⁴⁵ ОРГ 1334: „Индекс predavanja Br. 101 Filozofsko-historičkog fakulteta. U Zagrebu dne 10. listopada 1908.“

⁴⁶ ОРГ 1335, бр. 462/194: „Absolutorij Radoslava Grujića. U Zagrebu, dne 10. srpnja 1911.“

⁴⁷ Радовановић 1937, стр. 1008.

може рећи да се нарочито истицао у области филологије.⁴⁸ Нема сумње у то да је као учитељски син одмалена био близак Цркви, као и да је, као карловачки богослов, знао црквенословенски језик. Међутим, ниједан значајнији његов рад објављен пре Првог светског рата није се тицао рукописног наслеђа.

Почетне научне напоре Радослава Грујића, из времена док је живео у Земуну, одликовало је интересовање за архивске документе од значаја за српску историју. На основу његове богате преписке с историчарем протојерејем Димитријем Руварцем из тог периода, јасно је да га је Руварац усмеравао ка тој врсти грађе. Грујић ће у архивима стећи важна познанства, на пример с Тихомиром Остојићем, Јованом Радоњићем и другим знаменитим српским интелектуалцима тог доба.⁴⁹ Овај период Грујићевог живота и научног ангажмана завршио се његовим преласком у Бјеловар.

ПОЧЕЦИ ГРУЈИЋЕВОГ БАВЉЕЊА РУКОПИСНИМ И СТАРИМ ШТАМПЕНИМ КЊИГАМА

Као свештеник и катихета Велике гимназије у Бјеловару (од 1904. до 1915. године, а у Госпићу до 1918. године), Грујић је имао прилику да непосредно, на терену, дође у додир с историјским и културним благом српског народа у тадашњој Бјеловарско-крижевачкој жупанији.⁵⁰ Тада се упознао и с књижном наслеђем на подручју бившег Вараждинског генералата и Славоније. Ови простори, које је од давнина насељавао српски народ, обиловали су остацима старе српске културе насталим на много ширем простору Балканског полуострва.

Осим самоиницијативног почетка рада на прикупљању рукописа и старих штампаних књига с овог подручја, о чему ће бити више речи нешто касније, он је започео и њихову обраду. Грујић је само у општим цртама изнео како је текао тај процес:

„... пошто су те старе књиге, нарочито рукописи, од општег значаја за проучавање културно-просветног стања српског народа у пређашњим

⁴⁸ ОРГ 1335: „Краљевина СХС. Службенички Лист Радослава М. Грујића.”

⁴⁹ ОРГ 1332, писмо: „Драги Госп. Колега, опростите! Тихомир Остојић 3. новембар, 1905. године Грујићу.”

⁵⁰ Суботин-Голубовић 2016, II–III.

вековима, те сам одмах одлучио да их палеографски опишем и упознам научни свет са тим заосталим сведоцима нашег старог културно-просветног рада, док није и њих зуб времена уништио.”⁵¹

Нажалост, није нам познато да ли су сачуване његове детаљније радне белешке. Једино што смо пронашли у његовој оставини, а да директно можемо да повежемо с овим његовим ангажманом, јесте коверат који носи назив „Попис старина по српским црквама у север. Хрватској и Славонији Беловарски крај 1906–8. г.”⁵² Овај коверат је део фонда оставине који је нађен у Грујићевом стану после његове смрти. У њему се налази део једног блокчета и петнаестак папирића на којима су курзивом записане белешке настале приликом Грујићевог обиласка манастира и цркава на споменутом подручју. Нажалост, ове белешке нису систематичне, а још теже их је рашчитати. На основу њих се види да приликом теренског рада Грујићево интересовање није било усмерено само на књиге, већ на културно наслеђе у целини.

Највише је бележака које се тичу описа рукописних и старих штампаних књига с преписаним појединим записима, али постоје и забелешке о иконостасима, иконама, фрескама и сликама, звонима, нарочито уколико су на њима постојали записи од историјског значаја. Радослав Грујић је, поред података о покретним и непокретним споменицима и појединим важнијим историјским личностима, бележио и податке о етнографској и нематеријалној културној баштини, на пример:

„Обичај је да у манастир Ораховицу долазе римокатолици врло много и моле калуђере, а нарочито игумана, да им чита Црну мису за овог или оног а то значи да овај или онај њихов непријатељ или [...] умре, настрада и др. – Калуђери то одбијају.”⁵³

Грујић је у једној од бележака навео, између осталог, да је 16. (29) 1. 1907. године походио Малу Трешњевицу. Ту напомиње да се на једном руском *Пролоју* налазе прибелешке о томе да је власништво цркве трешњевичке, а бележи и записе на другим пронађеним књигама.⁵⁴ У

⁵¹ Наведено према: Грујић 2016, 17.

⁵² ОРГ, Предмети нађени у стану Р. Г., бр. 2. Коверат на коме се налази овај Грујићев запис потиче из каснијег периода, из времена Другог светског рата.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

наставку наводи шта је све нашао у парохијском дому у Војаковцу. У цркви у Копривници сачињава белешке о штампаном Октоиху из 1741. године, преписујући и запис из 1749. Записе из старих књига забележио је и у Ровишту, Поповцу, Вировитици, Вуковији, Ступовачи, Сриједској, Дишнику, Бршљаници, Дугој Рјеци, Великом Поганцу и Нарти.⁵⁵

Белешке у коверти насловљеној „Попис старина по српским црквама у север. Хрватској и Славонији Беловарски крај 1906–8. г” додатно добијају на значају јер међу њима налазимо драгоцен податак о томе да је и пре Првог светског рата Грујић прелазио у тадашњу Србију, посеђивао Народну библиотеку и у њој проучавао рукописе. Управо у раније помињаном блокчету налазимо детаљно описан Никодимов типик: „У нар. библ. под бр. 402(6). Наслови у Никод. типуку: ...” Он пописује све наслове – укупно 24 – и наводи на ком листу типика се који налази, бележећи иза последњег: „Ту је уједно и крај, а нема Зластоустове молитве.”⁵⁶ Између осталог, Грујић код наслова број три пречртава и заставицу с почетка тог поглавља. Да је Грујић био упознат и с нешто раније објављеним описом Никодимовог типика закључујемо из референце на крају његових бележака: „Каталог народ. библиотеке у Беогр. IV. рукописи и старе шт. књиге саст. – Љуб. Стојановић. Беог. 1903”. Због чињенице да је Никодимов типик једна од највреднијих рукописних књига уништених приликом шестоаприлског бомбардовања Народне библиотеке 1941. године, ова белешка има посебну важност.

О свом научноистраживачком раду у време живота у Бјеловару, а нарочито у периоду од 1906. до 1908. године, Грујић сведочи, између осталог, у предговору описа старих књига у дившем Вараждинском генералату и Славонији који, нажалост, није штампан за време његовог живота.⁵⁷ Он ту наводи:

„Када сам пре четири године дошао у овај крај заинтересовала ме увелико судбина овог дела народа нашег, те сам одмах почео да свестрано испитујем прошлост његову. Пошто сам прикупио и проучио издану грађу, зашао сам прво у наше старе архиве, а кад сам и ту посао свршио

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Рукопис описа се чува у Историјској збирци Архива САНУ, под бр. 13174. Пронашла га је проф. др Татјана Суботин-Голубовић приликом прикупљања материјала за докторску дисертацију (в. Суботин-Голубовић 2016, II).

пошао сам од цркве до цркве, да и тамо покупим потребне ми податке за што потпунију и вернију израду Историје Срба у Вараждинском генералату. И нисам се преварио у очекивању; – по тим црквама, од којих су неке и из XVII века, нашао сам прилично грађе, која ми је у много чему попунила оскудне податке архивске.”⁵⁸

На основу овог текста може се сагледати Грујићев научни приступ који је неговао до краја живота. Први корак се састојао од „кабинетског” рада који је подразумевао проучавање све до тада публиковане грађе о предмету истраживања. Други корак био је кабинетско-теренски рад који је подразумевао обилазак свих јавних архива. Трећи корак чинио је рад на самом терену у циљу прикупљања осталих релевантних података. Било би погрешно узроке оваквог приступа тражити у чињеници да се предмет Грујићевог научноистраживачког интересовања налазио у непосредној близини места у ком је живео или неким другим животним околностима. Он је и касније, током целог свог живота, комбиновао кабинетски и теренски рад и на тај начин долазио до података о теми коју је проучавао. Публикована грађа служила је Грујићу само као полазна тачка, а највећи део његових студија и чланака темељи се на непосредном упознавању с архивском грађом и на теренском раду.

За успех овог приступа важна је била љубав према овој врсти посла, коју је Грујић поседовао и која је била један од његових главних покретача. Овај унутрашњи осећај који је извирало из његове природе и личности, заједно с патриотским и родољубивим тежњама, био је његов главни покретач. Због тога, али и због изузетних резултата, Радослава Грујића с правом можемо да сврстамо међу великане српског народа на пољу проучавања покретног културног наслеђа.

По обиму, размерама и сложености подухвата које је предузимао, пре би се очекивало да их спроводи нека институција него појединац, личном иницијативом. Обухват и дometи Грујићевих пројеката су изузетни. У бјеловарском периоду походио је 69 цркава и један манастир, али и загребачке библиотеке као и пакрачку владичанску књижницу, и пронашао је 61 рукописну књигу и 109 примерака старих штампаних књига. У овим рукописима нашао је и верно преписао око 640 записа. Направио је и више фотографија најзанимљивијих рукописа

⁵⁸ Наведено према: Грујић 2016, 17.

и старих штампаних књига. Верно је и у боји копирао одређени број орнамената.⁵⁹

Грујић је оставио податке о подухвату прикупљања и обраде рукописа током службовања у Бјеловару и поводом ангажовања на изradi Културног и цивилног плана током Другог светског рата, за време владе Милана Недића. Приликом израде дела плана који се односио на рукописно и старо штампано наслеђе написао је:

„Потписани је, наиме, само у једној области северне Хрватске, између Драве, Лоње и Илове, на крајњој северозападној периферији српских насеља, у бившој Бјеловарској жупанији, по сеоским црквама и парохијским домовима, као и у једном тамошњом манастиру – Лепавини, између Крижевца и Копривнице, успео да нађе неколико десетина старих српских путописних књига на хартији и пергаменту од XIII до XVII века, писаних већином по разним другим крајевима нашим и доношених у ту област приликом разних сеоба народа нашег од XV до XVIII века. Све те нађене књиге одмах су регистроване и пренешене у Епархијску библиотеку у Пакрацу, па затим подробно палеографски описане, поједини њихови карактеристични листови фотографски снимљени, а орнаменти, иницијали и минијатуре верно у бојама копирани, док су орнаменти утиснути у кожним увезима њихових корица, уколико се нису могли фотографски снимити, тачно прецртани.”⁶⁰

Што се тиче старе штампане књиге, Грујић записује:

„Сем тога уколико је мени познато, почело се систематски радити на прикупљању наших старих штампаних књига још у самој епархијској библиотеци у Пакрацу, у Славонији, где се у прве две деценије овог века сабрало 28 разних наших старих издања у 109 примерака, покупљених из разних парохијских цркава саме пакрачке епархије. Тај је посао прекинут, када је потписани, који је покренуо и водио тај рад 1920. године прешао из Хрватске у Јужну Србију на Филозофски факултет у Скопљу. У тој збирци, поред других ретких издања, налазила су се и сва она врло ретка и у науци још довољно не проучена издања из наших старих штампарија прве половине 16. века у Горажди и Милешеву.”⁶¹

⁵⁹ Исто, 17–19.

⁶⁰ Изворна грађа Архива Југославије и Војног архива, наведена према: Стојановић А. 2012, 260–266. Вероватно је да је реч „путописних” погрешно рашчитана, јер би требало: „рукописних”.

⁶¹ Уп. Стојановић А. 2012, 271–275.

Такође, као значајне бележи текстове М. Вукићевића „Из старих Србуља” (*Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 8, Сарајево 1901, 31–39) и Ђ. Трухелке „Нови поступак при снимању натписа” (*Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1, Сарајево 1891, 41–42).

Дело Србуље у дившем Вараждинском ђенералаију и Славонији писано је у време када је Љубомир Стојановић објавио своје описе збирки Српске краљевске академије, односно Народне библиотеке. Татјана Суботин-Голубовић наводи да је Грујић био упознат с њима, а упоређујући Стојановићеве и Грујићеве описе, она закључује да је Грујић следио образац описа какав је успоставио Стојановић, али да је у неким појединостима отишао и корак даље.⁶⁶ Грујићеве описи започињу уобичајеним физичким подацима (материјал, димензије и број листова, број редова), допуњеним податком о (не)целовитости. Писмо описује као уставно или полууставно, а мастило разликује по боји и квалитету. Наводи и описује и ликовне украсе, уколико их има, као и повез. Описе језика и правописа илуструје деловима текста, што је тада било уобичајено; међутим, за разлику од Стојановића који само одређује језичку рецензију, Грујић описује и одређене ортографске особине и одређује да ли је рукопис писан „старим српским” или ресавским (доследно или недоследно спроведеним) правописом, или њиховом мешавином, што показује „да је поседовао одређена дубља филолошка знања”.⁶⁷ При описивању садржаја бележи на ком листу започиње неки текст и наводи почетке састава, „чиме се приближио данас важећим методолошким препорукама у домену археографије”,⁶⁸ а записе издваја на крају, вероватно, у намери да их засебно објави.

Грујић је посебан искорак направио тиме што је први у српској научној средини у обраду рукописа увео и опис водених знакова, мада недоследно и без јасног методолошког приступа.⁶⁹ Уз то, најзначајније рукописе је фотографисао и прецртавао је орнаменте и иницијале,⁷⁰ што је као уобичајену праксу увео тек Владимир Мошин.

⁶⁶ Суботин-Голубовић 2016, IV.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто, V.

⁶⁹ Исто, VII.

⁷⁰ Грујић 2016, 19.

ЈОШ О ПРИКУПЉАЊУ КЊИГА

Из 1908. године потиче прво сведочанство о почетку Грујићевог рада на прикупљању црквено-уметничких предмета, на првом месту рукописних књига с подручја Епархије пакрачке, ради организовања библиотеке и музеја у њеном средишту. Да је та иницијатива потекла од Грујића, говори писмо које му је епископ пакрачки Мирон упутио у првој половини те године:

„Слажем се с Вама са овим, да би добро и корисно било да прикупимо овде у средишту Епархије све по црквама Епархије наше разбацане и затрпане књиге рукописне и оне старе српске штампарије. У савезу са тим слажем се даље и у томе, да већ прикупљене код вас пошаљете овамо жељезницом. [...] Мило ће ми бити, ако примогнете обићи и остала протопрезвитерства Епархије наше и покупите по њима, што има Србуља и др. И у томе желимо да вам будем у помоћи. Што ми пишете за Ман. Љепавину, добро би било да се и његове књиге нађу овде на окупу, само ми се неће тражити то 'силом, ал ћу радо присилити милом'. Богата је и у томе и Ораховица, покрај све пљачке коју је досада претрпела.”⁷¹

Из овог писма сазнајемо да је Грујић и пре 1908. године почео прикупљати рукописне и старе штампане књиге за Пакрачку библиотеку. Он је то, изгледа, почео да чини на своју руку, али је ускоро добио сагласност надлежног епископа, с тим да прикупљене књиге достави у Пакрац и, ако је у могућности, настави започето.

Овај Грујићев подухват је по много чему јединствен, између осталог и зато што представља први забележени случај организованог прикупљања предмета од изузетног историјског и културног значаја у овим крајевима који је спроведен уз сагласност Цркве. Старешине манастира и цркава углавном су неблагонаклоно гледале на иницијативе за прикупљање и одузимање драгоцености које су се налазиле у њиховим поседу. Додатно сведочанство о томе пружа и преписка с братством манастира Лепавина.

Грујић пише братству манастира:

„По жељи Његовог Високопреосвештенства основаће се у владичанској резиденцији у Пакрацу 'Србуљска Библиотека', у којој ће прикупљене

⁷¹ ОРГ 1332, писмо: „Пречасни Господине! На чисти четвртак 908. викарни владика Мирон.”

бити, из цјеле дијацезе, све старе рукописне и штампане књиге српско-словенске редакције. Његово Високопреосвештенство ме је опуномоћило, да замолим и Вас, да и Ви уступите старе 'Србуље' поменутој Библиотеци, како би та библиотека што потпунија била и што боље својој сврси одговарала..."⁷²

Он моли да га што пре обавесте када може доћи да одабере односне књиге и да их пренесе у Пакрац. У том тренутку све прикупљене књиге из протопрезвитерата бјеловарског већ су биле сакупљене у Пакрацу, а и сам Грујић је планирао да пређе у Пакрац како би радио на сређивању библиотеке.

Грујић је на своју молбу братству манастира Лепавина добио оштар одговор:

„Братство овог манастира не може молби Вашој удовољити, нити изручити и оно мало старина, што их још има – доста је тога већ свуда и свакуда, а само у манастиру не! Чему онда и Манастир? Ако се ништа у њему сачувати и задржати неможе и нетреба."⁷³

Из наведеног писма братства манастира Лепавина види се да, иако је Грујић имао подршку надлежног архијереја, отпор у спровођењу његовог наума уопште није био мали, а сасвим је извесно да то није био и једини проблем с којим се он сусретао. Стицајем околности, на првом месту довитљивошћу и безграничном упорношћу, Грујић је успевао да шире друштвене кругове убеди у своје идеје и да их укључи у остварење својих замисли, што је довело до прикупљања толиког броја рукописних и старих штампаних књига и других културних, историјских и духовних драгоцености.

О свом раду у Бјеловару Грујић је оставио мање белешке приликом израде нацрта за текст који је требало да сведочи у прилог оснивању историјско-археолошког друштва:

„У том погледу учињено је већ нешто у Епарх. Пакрац. Прошле године, 1907. истраго сам из влаге, трулежи и вековне прашине... филиј. и

⁷² ОРГ 1332, писмо: „Преподобном братству у Ман. Лепавину, У Беловару 1/14. августа 1908. г. Р. Г.”

⁷³ ОРГ 1332. Реч је о одговору који је потписан: „Са братским поздравом Гедеон”. Сам одговор је написан на полеђини Грујићевог писма упућеног братству манастира.

парох. Црква и доста по жупанији (Криње) и Вараждин знатни број разноврсних Србуља рукопис и штампаних (међу којима је доста и врло ретких издања милешевских, гораждских, трговишких, и др.) те их сместио добротом еп Миро у резиденцији Епис. У Пакрецу, а нашао сам ту и доста старих икона из XVI, XVII и XVIII века, те врло старих антим. Пећких патриј. Архиеп. Карлова. И београдских и разних епископа, као и многих других цркв. Утвари са много драгоцених одломака за нашу културну историју. Све то истргнуто је из прашине и пропасти и биће сачувано за Народни Музеј.”⁷⁴

Постоје јасна сведочанства која говоре о његовој жељи да, поред црквене библиотеке, оснује и музеј у Пакрацу. То потврђује један од сачуваних докумената који је насловљен „За црквени музеј”:

„Хоће се у првом реду, да се они предмети, који имају научну вриједност за повјест уопће, а за повјест пакр. влади. [...] (најпосле) [...] те сви они предмети, који нешто вреде с обзиром на умјетност или са обзиром на културну хисторију – да се окупе у Пакрацу да се с научног и умјетничког гледишта изучавају и испитују и да се очувају од кварења, разбијања и разношења које итд. По многим крију се одлични свјedoци наше прош. те их могу други развући, а с друге опет стране може их опет незнање спојено са сујеверјем покварити или разрушити на штету науке. Надгробно камење и камење са натписима [...] сликарице сваке руке [...]. А у првом реду ми смо позвани на придирање таквих података за историју и просвјету, то је наше свето и неоспорно право и дужност. У образованом свјету од вајкада ради се на проучавању старин. споменика.”⁷⁵

Радослав Грујић не само што је спровео кључне кораке у оснивању библиотеке у Пакрацу, већ је тиме дао немерљив допринос очувању духовног и културног наслеђа српског народа. С данашње историјске дистанце његов допринос добија на нарочитом значају. У само неколико наредних деценија одиграће се два светска рата, од којих ће други на простору Славоније бити много крвавији, а када је реч о уништавању покретног и непокретног духовног блага, беспoштeднији. Грујић скоро да је пророчки почео с прикупљањем и описивањем књижног

⁷⁴ ОРГ 1334. „Приговори против оснивања археолошког друштва.”

⁷⁵ ОРГ 1334: „За црквени музеј.” Прибелешка написана на папирићу без могућности тачног датованја.

и другог културног наслеђа, предупређујући оно што ће се догодити. И он сам имаће прилике да искуси све страхоте рата, али и да у тако тешким тренуцима у свом претходном раду нађе зрно утехе. О овоме сведочи његов закључак изнет током Другог светског рата, у тренутку кад је мислио да су рукописи и старе штампане књиге које је прикупио и описао у Пакрацу заувек уништени, те је олакшање налазио у томе што је бар урадио описе и фотографије:

„На тај начин ће се, када наша Академија, тај опис штампа, моћи добити једна доста јасна и верна слика, не само садржаја тих наших старих српских рукописа по северној Хрватској, него и слике облика и боје слова и орнамената, као и самог материјала на коме су оне писане и корица у које су оне у време свог постанка, још пре неколико векова, увезане биле. Тако ће се уједно, бар колико толико смањити и она огромна културна штета, коју је овај рат нанео народу нашем паљењем, развлачењем и свестраним уништавањем свих, па сигурно и тих, вековних српских тековина у Хрватској.”⁷⁶

Нажалост, Епископска пакрачка библиотека је и током ратова 20. века страдала, да би по ко зна који пут била започета њена обнова у наше време.⁷⁷ У светлу свих ових историјских догађаја још јасније се сагледава значај Грујићевог пионирског подухвата прикупљања и обраде рукописних књига, сада већ пре више од 110 година.

⁷⁶ Наведено према: Стојановић А. 2012, 264.

⁷⁷ Вукашиновић, Ранковић, Убипариповић 2015; Вукашиновић, Јоцић 2016.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

ОРГ: Оставина Радослава Грујића, Музеј Српске православне цркве

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каталој ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.

Војновић 2019: Ж. Војновић, *Српске манастирске библиотеке до краја 18. века*, Панчево 2019.

Вукашиновић, Ранковић, Убипариповић 2015: В. Вукашиновић, З. Ранковић, С. Убипариповић, *Рукописне књије библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд 2015.

Вукашиновић, Јоцић 2016: В. Вукашиновић, Н. Јоцић, *Ситаре шћамјане књије библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд 2016.

Грујић 2016: Р. Грујић, *Србуље у дившем Вараждинском генералитету и Славонији*, прир. Т. Суботин-Голубовић, Загреб 2016.

Дурковић-Јакшић 1963: Љ. Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека (1801–1850)*, Београд 1963.

Дурковић-Јакшић 1978: Љ. Дурковић-Јакшић, *Библиотеке у Србији*, Гласник СПЦ, Београд 1978, бр. 7, 163–177; бр. 8, 185–201.

Мошин 1955: V. Mošin, *O podrijetlu Mihanovićeve ćirilske zbirke*, Slovo IV–V (1955), 71–84.

Петковић 1914: С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушегола*, Сремски Карловци 1914.

Петковић 1951: С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гретицеа*, Споменик СКА СГ, Београд 1951, 1–88.

Проловић 1986: Ј. Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, Хиландарски зборник 6, Београд 1986, 163–269.

Пузовић В. 2020: В. Пузовић, *Пушеви српске црквеноисторијске науке: српски дојослови као истраживачи историје Српске Цркве*, у: Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве II, ур. В. Пузовић, В. Таталовић, Београд 2020, 95–120.

Радовановић 1937: В. Радовановић, *Скојско научно друштво*, Гласник Скопског научног друштва XVII–XVIII. Споменица двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937, 1008–1010.

Ранковић 2008: З. Ранковић, *Протијојереј Сава Петковић и његов допринос српској славистици*, Славистика 12 (2008), 49–54.

Стојановић 1901: Љ. Стојановић, *Каталој рукописа и списах шtamпаних књига: збирка Српске краљевске академије*, Београд 1901.

Стојановић 1902–1926: Љ. Стојановић, *Списи српски записи и списи*. Књ. 1, Београд 1902; Књ. 2, Београд 1903; Књ. 3, Београд 1905; Књ. 4, Сремски Карловци 1923; Књ. 5, Сремски Карловци 1925; Књ. 6, Сремски Карловци 1926.

Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Каталој Народне библиотеке у Београду*. Књ. 4. *Рукописи и списи шtamпаних књига*, Београд 1903.

Стојановић А. 2012: А. Стојановић, *Српски цивилизни/културни план владе М. Недића*, Београд 2012.

Суботин-Голубовић 1999: Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999.

Суботин-Голубовић 2016: Т. Суботин-Голубовић, *Радослав Грујић и његов рад на проучавању српских рукописа*, у: Радослав Грујић, *Србуље у дившем Вараждинском генералају и Славонији*, Загреб 2016, I–XXIV.

Удипарип 2016: М. Удипарип, *О појецима проучавања српских књижних списа. Из историје српске археографије*, у: Проучавање српске рукописне књиге. Поводом пет и по деценија Одељења за археографију Народне библиотеке Србије. Каталог изложбе, Београд 2016, 9–15.

THE BEGINNINGS OF RADOSLAV GRUJIĆ'S WORK
ON THE COLLECTION AND TREATMENT OF EARLY SERBIAN
LITERARY HERITAGE

VLADIMIR RADOVANOVIĆ

In almost forty years of diligent work, Professor Radoslav Grujić acquired a collection of 350 manuscript books, which he bequeathed to the Museum of the Serbian Orthodox Church. Despite this, his pioneering contribution to the collection and treatment of Serbian manuscripts and early printed books remains under-researched. Providing a brief overview of Serbian archaeography of the time and Grujić's biography, the paper sheds light on the beginnings of this aspect of his work. It focuses on Grujić's research of early books in Austria-Hungary in the early 20th century. After he moved to Bjelovar and enrolled at the Law School in Zagreb (1904), Grujić began visiting many abandoned and active Serbian churches and monasteries in the territory of the former Varaždin Generalate (Warasdiner Generalat) and Slavonia. To save moveable cultural heritage, including manuscripts and early printed books, from decay, he soon began to collect, list, and describe them. He intended to protect and promote the collected material in two ways: through scholarly work, by studying them, and physically, by founding a library and museum in the bishopric seat at Pakrac, where the artifacts would be moved. Although his archaeographic descriptions of manuscripts and other books remained unpublished during his lifetime and were printed only in 2016, the paper explains Grujić's methodology, which entailed a combination of desk and field work. The text is partially based on unpublished archival material.

Keywords: Radoslav Grujić, manuscripts, early printed books, archaeographic description, Pakrac, Bjelovar, Bishop Miron of Pakrac, Varaždin Generalate/Warasdiner Generalat

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

Зборник радова Одељења за археологију

Народне библиотеке Србије

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Review of the ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ИЗДАВАЧ

Народна библиотека Србије

PUBLISHER

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Драгана Перуничић

PROOFREADER

DRAGANA PERUNIČIĆ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Мирослав Лазич

PUBLISHING EDITOR

MIROSLAV LAZIĆ

ШТАМПА

RETRO PRINT, БЕОГРАД

PRINTED BY

RETRO PRINT, BELGRADE

ТИРАЖ

300 примерака

CIRCULATION

300

Публикације за размену и рукописе за штампу
слати на адресу:

Народна библиотека Србије

Одељење за археологију

(за археолошке прилоге)

Скерлићева 1, 11000 Београд

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

Please, send original texts and/or publications
intended for exchange to the following address:

Narodna biblioteka Srbije

Odeljenje za arheografiju

(za Arheografske priloge)

Skerlicева 1, 11000 Beograd

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози : зборник радова Одељења за
археологију Народне библиотеке Србије = Archeographical papers
: review of the Archeographical Department National Library of Serbia
/ главни и одговорни уредник Владимир Пишало. - 1979, бр. 1- . -
Београд : Народна библиотека Србије, 1979- (Београд : Retro print).
- 23 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму: Археографски прилози
(Online) = ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 15982082

YU ISSN 0351-2819
UDK 091